

SADRŽAJ

TEMA BROJA

ZDRAVLJE I ŽRTVE

Otpuštanje i prilagodavanje nakon dugotrajnog boravka u zatvoru: perspektive iz studija o neopravdano osudenim i politički motivisanim zatvorenicima <i>Mr Ruth Jamieson, Dr Adrian Grounds</i>	3
Žrtve i zdravlje - zdravstvene posledice nasilja nad ženama <i>Bosiljka Đikanović</i>	15
Karakteristike nasilja nad decom u porodici i njegove posledice na zdravlje <i>Ljiljana Stevković</i>	23

PRIKAZI NAUČNIH SKUPOVA

Sastanak nevladinih organizacija na temu: "Prevencija i posledice prevremenog porođaja uzrokovanih bolestima zavisnosti (pušenje, droga, alkohol)" <i>Marina Kovačević</i>	35
Međunarodni seminar "Developing probation in Central and Eastern Europe: Sustainable growth" <i>Mr Danica Vasiljević</i>	33
Konferencija "Zdravlje žena u zdravstvenoj politici Srbije" <i>Sanja Jović</i>	37

PRIKAZI KNJIGA

Knjiga u čast Irene Melup Victims of Crime and Abuse of Power <i>Biljana Mihić</i>	41
Doris Buss, Ambreena Manji (ur) International Law: Modern Feminist Approaches <i>Borjana Perunučić</i>	43

MR RUTH JAMIESON*
DR ADRIAN GROUNDS**

Otpuštanje i prilagođavanje nakon dugotrajnog boravka u zatvoru: perspektive iz studija o neopravdano osuđenim i politički motivisanim zatvorenicima

*Još zelenog a već na umoru okovala me ruka vremena
I mada sputan kao more ja sam u lancima pevao*

Dylan Thomas, "Brezuljak Fern" (Fern Hill)

Rad ima za cilj da pruži određena zapažanja o odnosu vremena i boravka u zatvoru. Ta zapažanja proističu iz tri studije sproveđene na sasvim različitim grupama bivših zatvorenika. Posebno smo se bavili razmatranjem iskustva bivših zatvorenika nakon otpuštanja, kao i njihove implikacije na način na koji mi razmišljamo o efektima zatvaranja. Ako dugotrajni boravak u zatvoru treba razumeti kao iskustvo koje trajno menja životni tok zatvorenika, uklanja delove njihove očekivane životne istorije i prouzrokuje povrede i nakon izdržavanja kazne, onda je potrebno ne samo da iznova promislimo način na koji pružamo pomoć otpuštenim zatvorenicima, već i nešto fundamentalnije, da iznova razmotrimo i svoje ideje o zatvorskom kažnjavanju.

Ključne reči: zatvor, otpuštanje, dugotrajni boravak u zatvoru

Uvod

Svrha ovog članka je da pruži neka zapažanja o odnosu vremena i boravka u zatvoru. Ona proističu iz tri manje, na intervijama bazirane studije koje smo sproveli. Studije uključuju različite grupe bivših zatvorenika, ali su metodološki povezane i ulaze u isti interpretativni okvir za koji smo se opredelili.

* Ruth Jamieson, Institute of Criminology and Criminal Justice, School of Law, Queen's University, Belfast. E-mail: r.jamieson@qub.ac.uk.

** Adrian Grounds, Institute of Criminology, University of Cambridge. E-mail: ag113@cam.ac.uk.

Usredsredićemo se posebno na iskustva nakon otpuštanja i njihove implikacije na način na koji mi razmišljamo o efektima zatvaranja.

Mi se pretežno bavimo drugim disciplinama i naši putevi u oblast istraživanja zatvora bili su različiti i nepredvidljivi; Ruth Jamieson je krimino-loškinja sa interesovanjima usredsređenim na sociologiju rata i ratne veterane, dok je Adrian Grounds psihijatar-forenzičar koji se bavi kliničkom procenom i negom dugogodišnjih zatvorenika. Prva studija na koju ćemo uputiti proističe iz Groundsovog kliničkog rada. Pre petnaest godina on je bio zamoljen da sproveđe psihijatrijsku procenu nekoliko lica koja su otpuštena po okončanju žalbenog postupka koji je usledio nakon učinjene sudske greške, a broj takvih slučajeva koje je posmatrao, u narednom je periodu blago narastao. To je preraslo u jednu tekuću deskriptivnu kliničku studiju za koju je od posebnog značaja bila klinička literatura o reakcijama na hroničnu psihološku tramu.¹ Poreklo druge studije vezano je za molbu koju nam je 1999. godine oboma uputila grupa za podršku bivših zatvorenika, pretežno republikanaca, u Irskoj i Severnoj Irskoj (ExPac²) tražeći naše savete i pomoć, a u želji da istraži teškoće u prilagođavanju otpuštenih zatvorenika i njihovih

1 Grounds, A. (2004a) "Psychological Consequences of Wrongful Conviction and Imprisonment", *Canadian Journal of Criminology and Criminal Justice*, 46, pp. 165-182; Grounds, A. (2004b) "Understanding the Effects of Wrongful Imprisonment", *Crime and Justice*, 32, (u štampi).

2 Komitet za pomoć bivšim zatvorenicima (*The Ex-Prisoners Assistance Committee*), Monaghan, Ireland.

porodica.³ Intervjui su se tu oslanjali na biografski, fenomenološki okvir kliničkog intervjuisanja koji je korišćen u prvoj studiji. Na trećoj i najnovijoj studiji zajednički su radili Ruth Jamieson i kolege iz Ujedinjenog Kraljevstva i Kanade⁴ i u njoj je korišćen isti pristup u intervjuisanju otpuštenih kanadskih osuđenika koji su bili osuđeni na zatvor u doživotnom trajanju. Ukratko ćemo sumirati tri studije, a zatim diskutovati o nekim mogućim implikacijama koje iz njih proizlaze.

Efekti zatvaranja na neopravdano osudene

Studija o efektima zatvaranja neopravdano osuđenih proistekla je iz zahteva za sprovođenjem psihijatrijskih procena pet lica iz grupe "Gildford četiri" i "Birmingem šest"⁵, za potrebe sastavljanja njihovih odštetnih zahteva. Ova lica su dala saglasnost da se njihovi slučajevi opišu. U narednom periodu, obavljena je psihijatrijska procena još četrnaest muškaraca oslobođenih od strane Apelacionog suda, od kojih je većina bila neopravdano osuđena za ne-terorističko ubistvo. Trajanje neopravdanog držanja u zatvoru kretalo se od devet meseci do devetnaest godina. Njihova prosečna starost u trenutku dolaska u zatvor iznosila je 30 godina, a prilikom otpuštanja 41 godinu.

Sa izuzetkom petorice, svi ostali iz grupe od devetnaest lica su u trenutku vršenja procene bili na slobodi dve ili više godina. Svaki od ovih muškaraca intervjuisan je tokom jednog ili dva dana. Zasebno su intervjuisani i partnerke, rođaci i prijatelji koji su ih poznavali pre i imali kontakt sa njima nakon izlaska iz zatvora, sa izuzetkom jednog slučaja u kome su ova lica odbila intervju. Obimna dokumentacija obezbeđena je od strane advokata. Samopopunjavajući dijagnostički upitnici za post-traumatski stresni poremećaj i depresiju primenjeni su tamo gde je bilo moguće.⁶

Pre vršenja prvih procena očekivano je da se neće naići na psihijatrijski morbiditet budući da je

široko prihvaćeno da se na osnovu istraživačke građe o efektima dugotrajnog zatvaranja može zaključiti da postoji malo valjanih dokaza o psihološkoj deterioraciji u zatvoru. Ipak, klinički nalazi su bili neočekivani. Kod većine ovih ljudi došlo je do karakternih promena koje su prouzrokovale nevolje njima samima i njihovim porodicama. Imali su upadljiva svojstva otuđenosti, nesposobnosti za prisnost, zlovole, nesposobnosti da se skrase i odsustva osećaja svrhovitosti i usmerenosti. Bili su povučeni, nemoćni da održavaju interpersonalne odnose na odgovarajući način. Porodice su po pravilu izjavljivale da su se ti ljudi promenili – da to više nisu bili one iste osobe. Na primer, dve majke su za svoje sinove rekle:

"Kao da je stranac. Ranije je uvek bio srdačan. Sada ne može da izrazi osećanja, ne može da sedne i priča. Skače s jednog na drugo, nesređen je. Zatvor ga je promenio. Njegova ličnost se izmenila."

Supruge druge dvojice opisale su kako su njihovi muževi ranije bili topli, porodični ljudi, ali, kada su izašli iz zatvora:

"Bile smo stvarno šokirane... To je veoma bolno... on nije ista osoba... jednostavno nije bio u stanju da se uklopi u porodični život."

Rođaci i prijatelji primećuju:

"Videti ga kakav je bio pre odlaska u zatvor i videti ga sada, pa to je grehota... Bio je tip osobe koja bi Vam nosila torbe, bila Vam na usluzi i pomagala ljudima. Sada više ne – sada jednostavno ne želi da se deranžira ni zbog koga... Potpuno se promenio. Žao mi ga je."

U četrnaest od devetnaest slučajeva izmena ličnosti je dovela do značajnog oštećenja i ispunila

3 Grounds, A., Jamieson, R. (2003) "No Sense of an Ending: Researching the experience of imprisonment and release among Republican ex-prisoners", *Theoretical Criminology*, 7, pp. 347-362.

4 Kanadski intervjui su finansirani kroz institucionalni istraživački program kanadske visoke komisije, 2002. Profesor Bob Gaucher je pomogao sprovodenje istraživanja.

5 "Gildford četiri" ("Guildford Four") i "Birmingem šest" ("Birmingham Six") su uobičajeni nazivi za dve grupe neopravdano osuđenih lica – četvorice osuđenih 1975. godine za bombaški napad na pab u Gildfordu i šestorice osuđenih iste godine za dva bombaška napada na pabove u Birmingemu (prim. prev.).

6 *Traumatic Life Events Questionnaire* (Kubany E.S. et al. (2000) "Development and Preliminary Validation of a Brief Broad-Spectrum Measure of Trauma Exposure: the Traumatic Life Events Questionnaire", *Psychological Assessment*, 12, pp. 210-24); *Purdue PTSD Scale Revised* (Lauterbach, D., Vrana, S. (1996) "Three studies on the Reliability and Validity of a Self-Report Measure of PTSD", *Psychological Assessment*, 3, pp. 17-25), *Revised Civilian Mississippi Scale* (Norris, F., Perilla, J. (1996) "The Revised Civilian Mississippi Scale for PTSD: Reliability, Validity, and Cross-Language Stability", *Journal of Traumatic Stress*, 9, pp. 285-98), *Beck Depression Inventory* (Beck, A.T. et al. (1979) *Cognitive Theory of Depression*, New York: Guildford Press) i *Beck Hopelessness Scale* (Beck, A.T. et al. (1974) "The Measurement of Pessimism: the Hopelessness Scale", *Journal of Clinical and Consulting Psychology*, 42, pp. 861-865).

uslove za dijagnostičku kategoriju "dugotrajna izmena ličnosti nakon katastrofičnog iskustva" (F 62.0 prema Međunarodnoj klasifikaciji bolesti ICD-10).⁷ Ona se određuje kao trajna i onesposobljujuća izmena ličnosti gde ona poprima nova obeležja kao što su neprijateljski ili podozriv stav prema svetu, socijalno povlačenje, osećanja praznine ili beznađa, hronično osećanje ugroženosti i otuđenost.

Kod trinaestorice su postojali simptomi teškog posttraumatskog stresa, obično u vezi sa specifičnim iskustvom ekstremne pretnje nasiljem nakon hapšenja ili u zatvoru. Oni su se uklopili u dijagnostičke kriterijume za PTSP iz Međunarodne klasifikacije (ICD-10). Primeri njihovih simptoma su uporne noćne more napastovanja u zatvoru i napadi panike na zvuk policijskih sirena. Drugi su opisali da se konstantno nalaze na ivici i da su podozrivi kada se nađu na javnim mestima, da strahuju od napada ili da neprestano osećaju da su izloženi zlonamernim pogledima ili komentarima.

Bilo je evidencija i o prisustvu dodatnih poremećaja u šesnaest od devetnaest slučajeva, naročito depresivnih poremećaja kako tokom, tako i nakon boravka u zatvoru. Pored toga, većina je nakon otpuštanja pokazivala hronične poremećaje spavanja, neraspoloženje i razdražljivost, što je život sa njima činilo veoma teškim. Neki su uporno bili obuzeti osećanjima gorčine, gubitka i nisu bili u stanju da se pomire sa onim što im je učinjeno. Svi su se promenili na način koji je jedna osoba savršeno uhvatila rekavši da je došlo do trajnog gubitka životne radosti. Uopšte uzev, to su bili ljudi bez prethodne istorije psihijatrijskih poremećaja i u svim slučajevima psihijatrijsko stanje izgleda da se može direktno pripisati neosnovanom hapšenju, osudama i boravku u zatvoru.

Posebno su upadljive teškoće koje su imali nakon otpuštanja. Svi ovi ljudi su na slobodu izašli iznenada i bez pripreme. Nakon što su u zatvoru proveli godine, po pravilu su dovođeni pred Apelacioni sud, bila bi doneta odluka i oni bi izlazili sa malim novčanim iznosom i torbom sa ličnim stvarima pred porodice koje su ih čekale i predstavnike medija.

U prvim danima i nedeljama, imali su upadljive i neprijatne teškoće u obavljanju svakodnevnih praktičnih aktivnosti, na primer, prelaženje prometnih ulica i odlazak u prodavnice. Jedan od njih kaže:

"To je kao da ste bili oduzeti; morate ponovo naučiti kako da radite razne stvari."

⁷ World Health Organisation (1992) *The ICD-10 Classification of Mental and Behavioural Disorders: Clinical Descriptions and Diagnostic Guidelines*, Geneva: WHO.

Nakon življenja u predvidljivom, uređenom okruženju zatvorske ćelije, mnogima je teško da se priviknu na život u domaćinstvu gde drugi diraju i premeštaju predmete i pokućstvo. Drugi su se po navici osećali kao da su i dalje u zatvorskem režimu. Neki su uredili svoje sobe kao zatvorske ćelije. Na dubljem nivou, ovi ljudi su naučili da se nose sa emocionalnim pritiscima i stresom u zatvoru blokiranjem mučnih osećanja, izbegavanjem komunikacije i izolacijom. Nastavili su da koriste slične strategije povlačenja, samoizolacije i nekomunikativnosti nakon otpuštanja. Izbegavali bi socijalne kontakte i zatvarali se osamljeni satima. I dok je to moglo biti adaptivno u zatvorskom kontekstu, u porodici je maladaptibilno i za bližnje uzne-mirujuće i zbunjujuće. Naročito padaju u oči izjave ovih ljudi da sa članovima porodice i partnerkama nisu razgovarali o svom zatvorskom iskustvu.

Kada su u pitanju socijalne prilike, treba reći da je osam muškaraca živelo samo. Neki su pokušali, ali nisu uspeli da obnove zajednički život sa prethodnim partnerkama koje su im pružale podršku za vreme izdržavanja kazne, i ovi raskidi su bili naročito potresni. Većinu je karakterisalo beznade i odsustvo ciljeva u pogledu budućnosti. Osećali su se nesređenim, nisu uspevali da se usmere i mučilo ih je to što ne mogu povratiti izgubljene godine. Svi su opisivali otuđivanje od drugih ljudi usled svog zatvorskog iskustva koje drugi ne bi mogli razumeti. Osećanje svrhovitosti kod onih koji su ga imali, po pravilu se vezivalo za rad na pomaganju drugima koji su se našli u sličnoj situaciji.

Dok bi se moglo reći da mnoge od ovih posledica možda proističu iz specifičnih okolnosti u kojima se nalaze oni koji su neopravданo osuđeni, a koje se razlikuju od situacije većine zatvorenika, postoje takođe i problemi prilagođavanja koji su posledica dugotrajnog zatvaranja *per se*. Najpre, tu su gubici: za vreme boravka u zatvoru roditelji ovih ljudi su umirali, propušteni su i pogrebi i venčanja članova porodice. Porodice su se prilagodile na život bez njih i nastupali bi veliki problemi i konflikti pri njihovom pokušaju da se vrati u porodična domaćinstva. Prema svojoj deci ovi ljudi su se ophodili na način koji odgovara uzrastu na kojem su ta deca bila u vreme njihovog hapšenja. Oni koji su bili odsutni dugi niz godina nailazili su na teškoće da se prilagode u međuvremenu nastupelim kulturno-loškim promenama, na primer, stavovima u pogledu uloge žene u porodici. Tu su takođe i problemi prilagođavanja koji se mogu razumeti u kontekstu lične razvojne životne istorije. Po otpuštanju, ovi su ljudi dislocirani u vremenu. Malo toga oni nalaze zajed-

ničkog sa svojim vršnjacima koji su sada u drugačijoj životnoj fazi. Za dvojicu muškaraca iz jedne manjinske zajednice sa snažnim familijarnim vezama to je bilo posebno mučno. Oni su se osećali nelagodno i postiđeno zato što njihova mala deca, rođena nakon njihovog otpuštanja, uzrastom nisu odgovarala svojoj braći i sestrama od strica/tetke, već njihovoj deci. Osećali su se neusklađenim sa svojim porodicama, ali su takođe streljeli da će to negativno uticati i na samopoštovanje njihove dece u narednoj generaciji.

Svi bivši zatvorenici su naveli da su se u vreme otpuštanja psihološki osećali kao da su na uzrastu u kojem su bili kada su ušli u zatvor. Jedan od njih tako kaže:

"Star sam 35 godina, ali sam u svojoj glavi dvadesetogodišnjak."

Ovaj fenomen opisuju osuđenici na kaznu doživotnog zatvora koje je intervjuisao Tony Parker u svojoj knjizi *Život posle života (Life after Life)*⁸, dok Zamble i Porporino⁹ govore o "razvojnom zamrzavanju" osuđenika, odnosno, njegovoj prikratnosti da uči na osnovu akumuliranog socijalnog iskustva u normalnom životu. Kod drugih je postojala još uznenirajuća bescilnost i gubitak osećaja životne perspektivnosti; bili su suviše stari za onaj period za koji su osećali da bi trebalo da ga prožive.

Svi su opisali probleme u porodici i bliskim odnosima; nakon otpuštanja, ovi ljudi i njihove porodice otkrivaju da se međusobno više ne poznavaju tako dobro. Čerka jednog od njih izjavila je, na primer, da su u vreme očevog otpuštanja svi u porodici očekivali da će se osećanje bliskosti istog trenutka javiti,

"...Ali niko nije uviđao koliko ćemo daleki biti. Moja sestra je bila slomljena – bilo joj je teško da ga zove tatom jer tatu nikada nije imala."

Supruga jednog drugog muškarca je komentarisala:

"Kada se vratio bili smo kao dvoje stranaca. Ja nisam poznавала njega, niti je on poznavao mene. Ipak, ostala sam uz njega... Deca misle da njihovom oču nije stalo. Njemu jeste stalo, ali to ne može da pokaže."

8 Parker, T. (1990) *Life after Life: Interviews with Twelve Murderers*, London: Secker & Warburg.

9 Zamble, E., Porporino, F.J. (1988) *Coping, Behaviour and Adaptation in Prison Inmates*, New York: Springer –Verlag, p. 153.

Taj muškarac je izneo da u sebi oseća "veliku prazninu". Drugi je opisao "veliku rupu" koju nosi u sebi:

"Nastavljaš da tražiš i sve što znaš jeste da to nikada nećeš naći, vreme ne možeš vratiti... To je kao nevidljivi zid, praznina; tu nema ničega... Jednostavno ne mislim o tome, jer kad to činiš, postaneš napet kao opruga."

Ovakve uvide da više nemaju osećanje bliskosti prema onima koji su uz njih ostali bilo je teško priznati i oni su predstavljali izvor krivice. Iskazi ovih ljudi i članova njihovih porodica upućuju na to da je udaljavanje postepeno razvijano tokom godina u zatvoru i da bi način na koji su obavljali zatvorske posete mogao biti od značaja za stvaranje jaza u međusobnom razumevanju koji ih je razdvajao. Tako su, vremenom, razvili međusobno nerazumevanje i neobaveštenost o tome kroz šta je svako od njih prolazio. Na kraju su postali u pravom smislu reči strani jedni drugima.

Oblici stradanja i gubitaka koje su doživeli ovi neopravданo osuđeni ljudi su brojni; oni su u interakciji i međusobno se usložnjavaju. Dovodili su i do sekundarnih problema. Životni tok svih upletenih trajno je izmenjen. Pretrpeli su gubitke u odnosima, perspektiva, izgubili godine životne istorije kojoj su se nadali. Ozlede se protežu kroz vreme i generacije.

Istraživačka literatura koja najblže opisuje teškoće prilagođavanja i relacione probleme u ovim slučajevima jeste psihiatrijska literatura o ratnim veteranima. Ona dokumentuje kako karakterističan klinički sindrom koji može da sledi hroničnu psihološku traumu, tako i teškoće prilagođavanja vojnika nakon povratka kući. U literaturi iz 40-ih godina XX veka opisano je koliko se veterana vratilo iz Drugog svetskog rata sa nerealističnom, idealizovanom projekcijom porodice, ali iškuso nespokojstvo, razdražljivost i znatne teškoće u obnavljanju intimnih odnosa.¹⁰ U postvijetnamskoj literaturi to je takođe opisano,¹¹ kao i u novijoj literaturi o ratnim veteranima. Primera radi, Solomon¹² je dala detaljan registar ovih problema u svojoj follow-up studiji o izraelskim vojnicima koji su se borili u Libanskom ratu. Ona kaže:

10 Newman, P.H. (1944) "The Prisoner-of-War Mentality: Its Effect after Repatriation", *British Medical Journal*, 1, pp. 8-10; Rollin, H.R. (1948) "The Psychological Problems of the Repatriated Prisoner Of War", *Medical Press*, 220, pp. 301-304.

11 Kulka, R.A. et al. (1990) *Trauma and the Vietnam War Generation: Report of Findings from the National Vietnam Veterans Readjustment Study*, New York: Brunner/Mazel.

12 Solomon, Z. (1993) *Combat Stress Reaction: The Enduring Toll of War*, New York: Plenum Press.

„Posebno problematično za veterana sa PTSP-om jeste obnavljanje zahtevnijih i intimnih uloga muža i oca. Većina onih koji pate od PTSP-a su udaljeni i distancirani od svojih porodica... Mnogi niti govore niti slušaju. Zatvoreni svojom neprekidnom patnjom, opisuju da su neusredsređeni, isključeni, ili u svom sopstvenom svetu...“

„Porodice često ostaju zbunjene neobičnim ponašanjem veterana, dok veteran, zaključan u sopstvenoj tišini, postaje još više izolovan i isključen. On sebe lišava emocionalne podrške koju bi mu porodica potencijalno mogla pružiti i lišava svoju porodicu emocionalne povezanosti i uključenosti koju ona s pravom očekuje.“¹³

Relevantnost literature o ratnim veteranima nije iznenadujuća, budući da nam je poznato da veoma različite vrste traumatičnog iskustva mogu dovesti do iste kliničke slike. Ono što iznenaduje jeste pomanjkanje informacija o ovim fenomenima u literaturi o „efektima zatvora“, uprkos činjenici da su mnogi od ovih problema jasno naznačavani u tekstovima koje su pisali zatvorenici i u njihovim sopstvenim opisima povratka u život van zatvora.

Efekti zatvaranja na bivše zatvorenike-republikance

Druga studija koja se odnosi na bivše zatvorenike-republikance, takođe je usredsređena na iskustvo i prilagođavanje nakon otpuštanja. Ona se oslanja na prvu studiju utoliko što koristi polustrukturirane intervjuje, istražuje isti prostor psihološkog iskustva, sledi biografski format i koristi ispitivanje koje je izvedeno iz uzimanja psihiatrijske istorije. Naš pristup u interpretaciji građe bio je pod uticajem interesovanja koja smo, iz svojih različitih akademskih zaleda, razvili za literaturu o ratnoj traumi. To je imalo odjeka i kod ispitanika koji su sebe videli kao osobe uključene u politički motivisan vojni konflikt.

Intervjui su sprovedeni sa 18 bivših zatvorenika-republikanaca iz različitih mesta širom Severne Irske. Većina je celu ili veći deo kazne odslužila u zatvoru Mejz u Severnoj Irskoj. Svi su otpušteni pre mirovnog sporazuma (*Good Friday Agreement*) iz 1998. godine: intervjuisani muškarci bili su deo kohorte zatvorenika-republikanaca koji su izdržavali kaznu tokom najnapetijeg i najstresnijeg perioda (1976-1982) protesta u zatvorima u Severnoj Irskoj sa kulminacijom u štrajku glađu koji je za rezultat

imao smrt 10 osoba.¹⁴ U četiri slučaja sprovedeni su i dodatni intervjui: u dva slučaja sa partnerima i bliskim srodnicima, i u naredna dva samo sa jednim bliskim srodnikom. U vreme našeg rada na terenu, osamnaest intervjuisanih muškaraca na slobodi je bilo u proseku 11 godina (u rasponu od 5 do 18 godina). Većina ih je u vreme dolaska u zatvor bila mlada (u proseku su bili stari 20 godina). Iz zatvora su obično izlazili u svojim ranim tridesetim izgubivši više od decenije slobodnog života.

Nemoguće je bilo preneti na adekvatan način prirodu zatvorskog iskustva lica iz našeg uzorka. Većina ih je bila u zatvoru u vreme „Blanket“ protesta i štrajkova glađu, i toga doba se sećaju kao izuzetno mučnog i teškog. Neki ga se sećaju kao vremena koje ih je zauvek promenilo.

Po pravilu, psihološke strategije preživljavanja koje se koriste u zatvoru uključivale su blokadu emocija i razmišljanja o budućnosti, prikrivanje osećanja depresije, zataškavanje problema, izbegavanje uznemirujućih razmišljanja o porodici, i održavanje ponosa:

„Zaista se nadeš u situaciji da razvijaš strategije da bi opstao i suzbijaš sopstvena osećanja ili pokušavaš da ih prigušiš, i emocionalno si zakržljaš, u to nema sumnje. Nikada se ne usuđuješ stvarno da pokažeš bilo kakve emocije, po meni, jer bi tako pokazao slabost... U takvoj situaciji stvarno si ranjiv i moraš da podigneš nekakvu fasadu prema svemu tome...“

Jedan od muškaraca opisao je kako bi samo „iskulirao“ neželjene emocije:

„Nadao sam se da će nestati i nestale su.“

Ovakve strategije bile su neophodne i socijalnim grupama i pojedincima:

„U uobičajenom druženju [sa drugima] ne možeš stvarno da izraziš svoja [emocionalna] stanja zato što to ima domino-efekat na druge ljudi. Na primer, ako se nečiji brak raspada, ako neko prolazi kroz teško vreme, kažeš, žao mi je što je tako, ali moraš da se isključiš.“

Čuvanje uspomena na porodični život napolju takođe može život u zatvoru učiniti emocionalno težim.

14 Beresford, D. (1987) *Ten Men Dead*, London: Grafton; McKeown, L. (2001) *Out of Time: Irish Republican Prisoners, Long Kesh 1972-2000*, Belfast: Beyond the Pale, BTP Publications Ltd.

13 *Ibid.*, pp. 109-111.

“...Kada se prisetim, praktikovao sam da se vladam asketski. I umesto da zidove ukrasim porodičnim fotografijama... ilustracije koje sam držao na zidu bile su političke prirode...“

Isto kao i neopravdano osuđeni, ovi ljudi su prilikom poseta skrivali svoje brige i probleme i uveravali posećioce da je sve u redu; i porodice bi prilikom poseta činile isto. Ironično, to se činilo u pogrešnom uverenju da se time pomaže održavanje porodičnih spona:

“Bilo nam je drago da ih vidimo. Ali smo ipak navlačili masku. Postojala je neka vrsta manira zavaravanja. Nismo zaista prenosili kako nam je bilo i kako su stvari tekle. Nismo želeli da ih uznemiravamo.“

Neki ispitanici su opisali kako je emocionalno udaljavanje od voljenih raslo tokom vremena.

“Ranijih godina uvek bih im se radovao i bio sam veoma razočaran kada bi mi poseta izostala. Ali vremenom, a naročito u fazi izdržavanja kazne u H-blokovima, imao sam sve duže i duže prekide veze sa porodicom.“

“Jedva bih čekao da se ponovo vratim u rutinu, i ukoliko bih tokom poseta dobio loše vesti koje bi me pogodile, moj način nošenja sa tim bio je da odem pravo na trening, istrčim se oko dvorišta, vratim se pod tuš i prestanem da mislim o tome. To je način na koji sam ja to činio.“

Ovi oblici reagovanja bili su funkcionalni kada je reč o nošenju sa zatvorskom situacijom, ali su postali disfunkcionalni nakon otpuštanja. Neki bivši zatvorenici opisali su snažan osećaj da nisu bili shvaćeni od strane svojih porodica, i da su veću bliskost osećali prema drugim bivšim zatvorenicima:

“Ne, ona (moja porodica) nije imala predstavu kako to izgleda... Mislim da oni ne razumeju emocionalni pritisak dugotrajnog zatvaranja; to je nešto što oni ne shvataju.“

Yerkes i Holloway¹⁵ su dokumentovali slične odgovore veterana-povratnika iz Zalivskog rata i upozorili na poražavajuće posledice uverenja da drugi-civili to nikada ne mogu razumeti. Ona održava izolaciju, a unutar porodica,

¹⁵ Yerkes, S.A., Holloway, H.C. (1996) "War and Homecomings: The Stressors of War and of Returning from War", In R.J. Ursano and A.E. Norwood (eds.) *Emotional Aftermath of the Persian Gulf War: Veterans, Families, Communities and Nations*, Washington, DC: American Psychiatric Press, pp. 25-42.

“Sa tek nekolicinom podeljenih ...iskustava među sobom, svako je viđen kao stranac u svetu onog drugog“¹⁶

Porodice bivših zatvorenika opisale su kako načini preživljavanja u zatvoru mogu da budu maladaptibilni izvan njega:

“[Oni] imaju još i dodatni skup problema i on se zove ponos. To je velika stvar i oni ne mogu pući. Oni nemaju problem zavisnosti od droge, zavisnosti od alkohola. Oni su čvrsti momci... i onda jednom sve to padne na ispitu života jer nisu kvalifikovani, nisu utrenirani, prestari su za fizički rad, nisu fizički spremni za njega. Nema tu baš ničega za njih, nema ni podrške. Ipak, strahuju da ih neko ne vidi kako pucaju.“

Najveća prepreka uspešnom sređivanju nakon izlaska iz zatvora bila je nalaženje i zadržavanje sadržajnog posla. Iako je četiri petine ovih muškaraca imalo kvalifikacije, više od polovine ih je bilo nezaposleno. Socijalna integracija takođe je bila problematična. Prvobitna dobrodošlica i slavlje povodom povratka kući bili su često kratkog daha. Postajalo je jasno da su oni, iako deo zajednice, ipak drugačiji. Njihovi vršnjaci su napredovali i imali živote čiji deo oni više nisu bili. Intervjuisani bivši zatvorenici opisali su svoju distanciranost i otuđenost od drugih ljudi. Njima je uz to bilo teško i da prave planove i povrate osećanje svrhovitosti, osećaj da imaju budućnost pred sobom:

“Nigde se nisam uklapao. [Drugi] ... su dosegli vrhunac, ... učvrstili korene, to je bila preovladujuća slika. ...bili su stabilni, sigurni, imali su zaposlenje. Izgledalo je da dovršavaju nešto u čemu sam ja tek na početku. ...nismo više imali ničeg zajedničkog. ...Pitao bih se, kako će se j..... snaći u svemu tome; kuda sada? Mahnito sam želeo da izadem iz zatvora, a (onda) stojim ovde u svojoj sopstvenoj sobi gledajući kroz prozor i pitajući se: šta će sada? I svako je izgledao kao stranac. Čak i pored toga što je konflikt i dalje trajao, ja sam osećao da se prosti nigde ne uklapam...“

Neki zatvorenici su opisali uznemirujući i trajan gubitak bliskosti i intimnosti sa porodicom nakon izlaska iz zatvora. Efekti na porodične odnose mogli su biti veoma duboki. Bivši zatvorenici i njihove porodice nisu ni slutili koliko se svako od njih promenio tokom godina boravka u zatvoru. Za neke muškarce prilike da osnuju porodicu i započnu kar-

¹⁶ Ibid., p. 37.

ijeru u normalno vreme su prošle. Drugi su izgubili godine tokom kojih su deca odrasla, i ovi se odnosi nikada ne mogu sasvim oporaviti:

"Kada odeš da zagriš nekog i shvatiš da je toplina nestala i da je tu samo hladnoća. ...očigledno, bio sam odsutan toliko dugo i deca nisu znala ko sam, imala su samo predstavu o meni, naravno, osećao sam to. Sada to razumem, razumem zbog čega je jaz tako dubok, zašto ta hladnoća, otkuda to ustezanje. Mislim da je slično sa većinom dece bivših zatvorenika. ... Bolelo me je to. Nisam bio kivan na decu zbog toga, već sam to razumeo."

Na velike probleme se moglo naići u odnosima sa decom, posebno dečacima. Porodice se mogu suočiti sa tim da je bivši zatvorenik institucionalizovan i da, kao što je jedan srodnik naveo, nemaju pojma kako da vode svakodnevni život u porodici. Mogu, na primer, biti zahtevni i arroganti. Često nije bilo diskusije ili dogovora o tome kako će se stvari odvijati nakon dugo očekivanog povratka kući. Tu su takođe i razni drugi psihološki fenomeni. Ljudi su opisivali osećanje krivice prilikom otpuštanja zbog toga što ostavljaju svoju sabraću iz zatvorskih ćelija. Osećali su se preplavljenim novim iskustvima koja je doneo izlazak na slobodu, kao što su na primer živopisne boje i saobraćaj. Bilo im je teško da ulaze u socijalne situacije, posebno uključivanje u razgovor. Neki su doživeli odloženo žaljenje za članovima porodice koji su umrli tokom njihovog višegodišnjeg boravka u zatvoru. Više od polovine je navelo problem depresije, najmanje dvojica su patila od posttraumatskog stresnog poremećaja, dok su drugi navodili zloupotrebu alkohola. Prijavljavali su izmene ličnosti - obično su postajali introvertniji i zatvoreni:

"Da, sada sam introvert. Ne pokazujem osećanja sasvim adekvatno... Teško mi je da stupim u vezu sa ljudima. ...Ranije sam bio jako druželjubiv, ali sada mi je veoma teško da upoznam ljude na pravi način."

"Mislim da ne mogu ponovo biti ono što sam nekad bio. Čak i kada bih pokušao, verujem da ne bih uspeo. Mislim da bi to bila lažna osećajnost. Smatram da se ne mogu zblžiti sa ljudima."

Kažu da osećaju da su postigli napredak u intelektualnom razvoju, ali da su izgubili u emocijonalnom razvoju. Neki su bili preokupirani problemom kako da evaluiraju prošlost, i mučnim pitanjima da li je vredelo žrtvovati se.

Do sličnih rezultata došli su i McEvoy i dr.¹⁷ u svojoj daleko obimnijoj studiji o preko 400 bivših politički

motivisanih zatvorenika u Severnoj Irskoj. Kao i u prvoj studiji o neosnovano osuđenim ljudima, opseg i dubina teškoća nakon otpuštanja među intervjuisanim bivšim zatvorenicima-republikancima ne bi se mogla anticipirati na osnovu literature iz domena psiholoških istraživanja efekata zatvaranja. Rezultati su značajni još i stoga što je ova grupa verovatno u zatvor ušla sa manje psiholoških problema nego što bi se moglo očekivati među običnim dugogodišnjim zatvorenicima, i oni bi primali više uzajamne podrške.

Efekti zatvaranja na kanadske osuđenike na kaznu zatvora u doživotnom trajanju

Treća studija proširuje primenu iste metodologije i na uzorak otpuštenih lica koji su bili osuđeni na kaznu zatvora u doživotnom trajanju u Kanadi. Ovi intervju slede isti biografski, narativni format koji je korišćen i u studiji o bivšim zatvorenicima-republikancima i prilagođeni su za obične zatvorenike u kanadskom zatvorskom kontekstu. Do sada su dovršeni produbljeni intervju sa sedam bivših dugogodišnjih zatvorenika (šest muškaraca i jednom ženom) i dvema partnerkama bivših zatvorenika, dok će tokom ovog leta biti sproveden drugi krug intervjuisanja. Kratak pregled koji sledi odnosi se samo na rezultate dobijene u muškom delu uzorka.

U poređenju sa ispitanicima iz irskog uzorka, kanadski bivši zatvorenici su, u proseku, bili nešto stariji u vreme hapšenja (22 godine u poređenju sa 20), proveli su duže vreme u zatvoru (20 u poređenju sa 11 godina), bili su stariji pri otpuštanju (43 u poređenju sa 32 godine), i kraće su vreme proveli u lokalnoj zajednici nakon otpuštanja (7 u poređenju sa 11.5 godina). Svi kanadski ispitanci su u vreme intervjuisanja bili izvan zatvora, odnosno na uslovnom otpustu najmanje dve ili više godina. Dužina boravka u zatvoru pre otpuštanja kretala se od 10 do 34 godine. Svi su izdržavali kaznu u nekom od federalnih kazneno-popravnih zavoda u Ontariju i Kvebeku, gde su se, tokom njihovog boravka, događale ozbiljne pobune i nasilje (tokom 70-ih pa do ranih 90-ih godina XX veka). Najteži period bio je između januara 1983. i marta 1984. godine tokom kojeg se dogodilo 13 ubistava između zatvorenika samo na području Ontarija.¹⁸

17 McEvoy, K., Shirlow, P., McElraith, K. (2004) "Resistance Transition and Exclusion: Politically Motivated Ex-Prisoners and Conflict Transformation in Northern Ireland", *Political Violence and Terrorism Studies* (u štampi).

18 Vidi: Culhane, C. (1984) *Still Barred from Prison: Social Injustice in Canada*, Montreal: Black Rose Books; McNeil, G., Vance, S. (1978) *Cruel and Unusual*, Toronto: Deneau and Greenberg; Porporino, F.J., Marton, J.P. (1983) *Strategies to Reduce Prison Violence*, Ottawa: Ministry of the Solicitor General of Canada, Programs Branch, and Research Division.

Postojale su razlike u socijalnim obeležjima između male grupe kanadskih osuđenika na kaznu doživotnog zatvora i bivših zatvorenika-republikanaca. Muškarci iz kanadskog uzorka imali su nešto manje stabilna zaleđa i nijedan od njih se nije vratio u lokalnu zajednicu iz koje je potekao. Oni koji su osnovali novu porodicu težili su da održe distancu u odnosu na druge ljude u zajednici i pokušavali da izbegnu otkrivanje svoje prošlosti. Nekima je uslov izbegavanja određenih kontakata bila obaveza uz uslovni otpust i morali su da izbegavaju kontakt sa svojim bivšim drugovima. Zabranu konzumiranja alkohola takođe je bila uobičajena kao uslov uz uslovni otpust.

Svi izuzev jednog bivšeg zatvorenika živeli su u sopstvenom stanu. Četvorica je radila za grupe podrške bivših zatvorenika ili u volonterskom sektoru. Jedan je povremeno radio uz studiranje, a jedan je bio samozaposlen.

Iskustvo teškog nasilja u zatvoru, bilo u svojstvu svedoka ili žrtve, i dalje je mučilo neke od ovih ljudi, i to je iskustvo naznačavano kao važna prekretnica u percepciji samog sebe:

"Tako, uvek mi je nekako padalo na pamet da ono zbog čega si ovde poslat [ubistvo] može biti ono što ćeš morati da učiniš i dok tu boraviš. Ali, kao daleko više svesnu i namernu odluku. To je kao totalno odsustvo poštovanja bilo koga. U smislu da je život jeftin i jeftino se tamo i tretira. ... Od svih mojih iskustava u zatvoru to je ono koje ... mrzim najviše i ne znam da li ću ga ikada zaboraviti. Ponekad nisam siguran ni da to želim."

Iskazi nekih od ovih ispitanika nagoveštavaju da su oni, slično kao i druge grupe, usvojili strategije selektivnog izbegavanja emocionalno uzinemirujućih misli u zatvoru:

"To je misaoni svet. Fizičko okruženje te guta. Znaš da možeš samo da šetaš toliko daleko i toliko puta oko dvorišta, itd., ili da hodaš od jedne do druge celije. Progutan si u tom prostoru; to je prostorna stvar. To je strašno, jer si tako i ograničen. Ali kada izadeš (nastaviš da) živiš u svojim mislima."

Jedan od intervjuisanih opisao je ovo kao proces "isključivanja" koji nastavlja da se koristi nakon izlaska:

"Izklučivanje je jedna od čudnovatih stvari. To je onda kada stvarno ne želim da razgovaram o situaci-

ji; Stvarno ne želim ništa da komentarišem; Želim nešto kao da se moja glava najpre pozabavi time."

Pobuna je takođe omogućavala emocionalnu izolaciju i izbegavanje:

"Ne, potpuno sam blokirao sve što je dolazilo spolja. I bio sam potpuni buntovnik tako da sam mnogo vremena provodio u 'jazbini', proveo sam dosta vremena u specijalnim odeljenima za posebno postupanje, mnogo sam vremena proveo u izolaciji; i to je služilo mom cilju jer sam bivao sve dalji od ljudi."

"Nisam osećao kao da pripadam, nije me bilo briga, ni na koga nisam gledao kao na emocionalno biće jer se nisam bavio emocijama. [...] i tako mi je bilo daleko lakše u tom periodu. Shvatio sam da je daleko lakše zato što bi me ljudi ostavljali na miru: stražari i kogod, ostavili bi me na miru... Svi ostali su trčali okolo, imali posete i, znaš, isto kao kada bih ja imao posetu to je bilo vrlo neugodno... Više sam drugovao sa tegovima i spravom za vežbanje, koji mi se nikada nisu obraćali, nikada mi nisu postavljali pitanja, i to mi je, u najmanju ruku, pomoglo fizički i snižavalo mi stres ili šta već."

Kanadski ispitanici su takođe opisali i slična iskustva otuđivanja i gubitka bliskosti sa drugima nakon otpuštanja. Na pitanje s tim u vezi, jedan je odgovorio:

"To je zato što u zatvoru ne smeš dozvoliti da te išta dime. Kidaš se iznutra ali moraš da zadržiš masku, i tako, ja tu masku držim još uvek, čak i sada kada sam izašao. Lakše je ne pokušavati i ne baviti se time. Moram to da obradim unutra, znaš, i ne znam kako to da učinim."

"Napraviš zid dok si tamo... Nema toliko mnogo ljudi kojima dopuštam da se približe. Imam mnogo prijatelja, mnogo veza, ali u smislu da me neko dosegne iznutra, to ne dozvoljavam previše."

Jedna od partnerki opisala je muževljeve uporne teškoće da ispolji bliskost:

"Teško mu je da pokazuje osećanja: bilo koje osećanje. Ne znam da li je to usled 20-ogodišnjeg boravka u zatvoru ili je to bilo tako i ranije. ... Kad sednem pokraj njega on se odmakne na drugi kraj kreveta... Topline tu više nema."

Bivši zatvorenici su opisivali znatno slabljenje i promene u odnosima sa decom:

23 Malimath V.S. (2003) *The Report of the Committee on Reforms of Criminal Justice System*. India: Ministry of Home Affairs.

"Ostalu [decu iz veze pre odlaska u zatvor] nisam video veoma dugo... Oni su mi bili važni, ali oni su stranci. Definitivno."

"Pa, moj sin je imao mnogo problema, i... Moj sin verovatno nastavlja istim putem kojim sam ja... počeo. Zanemaren, on je isto tako zanemaren: majka im je izvršila samoubistvo, a ja sam u zatvoru i... (...) Bio sam na uslovnom otpustu (...) ali sam ga doveo da živi sa mnom i svi smo bili uhapšeni, i on je bio uhapšen; i to je bio poslednji put da sam video bilo koje od svoje dece."

Može se javiti i dublje osećanje otuđenosti od drugih:

"Osećam kao da ne pripadam, i onoliko koliko sam u stanju, jednostavno ne osećam da pripadam: osećam se više kao jedna od onih životinja u zoološkom vrtu, za koje se ljudi interesuju zbog njihove prošlosti, znaš, i nisu zainteresovani za same te osobe."

Neki ispitanici opažaju trajne izmene svoje ličnosti:

"Mislim da sam mnogo hladniji, ponekad daleko manje saosećajan... mislim da to ima mnogo veze sa sazrevanjem u zatvorskom okruženju. U trenutku mogu postati vrlo, vrlo dalek..."

Ipak, postojale su i razlike između irskih i kanadskih ispitanika u pogledu načina na koji su objašnjavali iskustvo promene. Prvi su težili da promene u sebi vide kao negativne s obzirom na emocionalne kapacitete za poverenje, intimnost i društvenost. Njihovu pozitivnu stranu videli su u vezi sa obrazovanjem, intelektualnim razvojem i sposobnošću da procenjuju situacije i ljude. Kanadski ispitanici opisali su iste emocionalne gubitke, ali su o promeni govorili kao pozitivnoj u vezi sa popravljanjem, poboljšanjem uvida i samokontrole. Neki primećuju da su se promenili usled sazrevanja, postajući manje impulsivni, manje agresivni i promišljeniji. Ukratko, nekoliko je niti utkano u njihovo razmatranje promene, uključujući dugotrajan uticaj traumatičnih događaja, izbegavanje bolnih osećanja, udaljavanje iz emocionalnih veza, pozitivne promene unapređenja kroz intelektualni razvoj ili samo-analizu, i procesi sazrevanja i starenja.

Vreme i zatvorsko iskustvo

Akademска literatura o zatvorima kao i lične ispovesti o iskustvu zatvaranja koriste vreme kao organizujuću metaforu, na primer: *Mrtvo vreme* (*Dead Time*)¹⁹, *Odležati svoje vreme* (*Doing Time*)²⁰, *Poništavanje vremena* (*Undoing Time*)²¹, ili *Izvan vremena* (*Out of Time*)²². Iskustvo boravka u zatvoru osuđenici često opisuju kao borbu sa vremenom: oni 'služe svoje vreme' ('serve time'), 'leže svoje vreme u zatvoru' ('do time') izdržavajući kaznu pod teškim (*do zhārd time*) ili lakšim uslovima (*easy time*), oni ubijaju vreme (*kill time*) ili prolaze kroz vreme praznog hoda (*dead time*). Oni imaju dvojako osećanje da vreme i prolazi i dalje stoji. Ili, kako je to rekao jedan od ispitanika:

"Vreme je stalo u mojoj glavi."

Dati su jasni opisi kako zatvorenici izdržavaju kaznu odnosno leže svoje vreme, kako taktično postupaju, "svesno se igraju, raspoređuju i ukalupljuju" vreme kako bi preživeli.²³ Jedna od prožimajućih tema u iskazima bivših zatvorenika sa kojima smo razgovarali jeste da je,

Priča o zatvoru u stvari priča o preživljavanju: svakodnevnom, 24 sata na dan, 7 dana u nedelji.

Cohen i Taylor²⁴ ističu koliko je akutan problem preživljavanja za dugogodišnje zatvorenike:

"Počeli smo da shvatamo da je čitava stvar prolazanja kroz svaki dan, da ne govorimo o mesecu, ili godini, dekadi ili njihovoj kazni, bila daleko neizvesnije i problematičnije putovanje nego što smo ikada to pomislili. Centralno pitanje bilo je kako se prilagoditi na zatvorski život. Na koje načine bi čovek trebalo da odoleva ili se povinjuje njegovim zahtevima kako bi učinio život podnošljivim, kako bi sačuvao nešto osećaja identiteta? A iza ovog pitanja leži njihova najveća strepnja – strepnja od

19 Rives, J. (1989) *Dead Time: Poems from Prison*, Hamilton, Ontario: Mini Mocho Press.

20 Matthews, R. (1999) *Doing Time; An Introduction to the Sociology of Imprisonment*, Basingstoke: Macmillan.

21 Evans, J., Santiago, J.B., Haney, C.W. (2000) *Undoing Time: American Prisoners in Their Own Words*, Boston: Northeastern University Press.

22 McKeown, L. (2001) *op. cit.*

23 Scarce, R. (2002) "Doing Time as an Act of Survival", *Symbolic Interaction*, 25, p. 306.

24 Cohen, S., Taylor, L. (1978) *Escape Attempts: The Theory and Practice of Resistance to Everyday Life*, London: Pelican Books.

posledice neuspeha da se reši problem prilagođavanja – osećaj neminovne deterioracije.²⁵

I knjige *Psihološko preživljavanje*²⁶ i *Pokušaji bekstva*²⁷ bave se problemom izdržavanja kazne i neophodnošću razvijanja strategija "otpora" kako bi se odolelo "podmuklim procesima koji napadaju lični identitet".²⁸ Razumevanje i mapiranje različitih modela otpora neizbežno je dovelo Cohen-a i Taylora u dodir i sa dva povezana i fundamentalna egzistencijalna pitanja, mada su oni to činili iz simboličko-interakcionističke perspektive. Prvo od tih egzistencijalnih pitanja jeste kako se zatvorenici nose sa problemom bivstvovanja na svetu, naime, kako mogu da zadrže emocionalne odnose sa drugima u svetu. Drugo pitanje se tiče toga kako bi zatvorenik mogao sačuvati autentičnost *selfa* (za Cohen-a i Taylora "identiteta") suočen sa prolaznošću, konačnošću i svom "bivanju-prema-smrti".²⁹

"Vizija zatvorenika pred kojima je bilo trideset godina zatvora nije bila zamagljena neposredno vidljivom mrežom nastupajućih događaja, oni su, umesto toga, mogli, upravo kroz prazan prostor svoje kazne, zuriti u oči same smrti. Smrt i propadanje iznenada su iskrslji u njihovom vidiku i oni su sa mukom tragali za načinima na koje bi mogli ponovo da ih smeste na periferiju svesti".³⁰

Egzistencijalističko stanovište u upadljivom je kontrastu sa liberalnim gledištem o zatvaranju koje muke boravka u zatvoru razume kao niz gubitaka ili deprivacija, na primer, gubitak slobode, gubitak autonomije i deprivacije važnih materijalnih, fizičkih udobnosti i emocionalnih veza.³¹ Uzima se da su

25 Ibid., p. 13.

26 Cohen, S., Taylor, L. (1972) *Psychological Survival: The Experience of Long-Term Imprisonment*, Harmondsworth, Middlesex: Penguin.

27 Cohen, S., Taylor, L. (1978) *Escape Attempts...*, op. cit.

28 Vidi takođe i živopisne opise strahova zatvorenika od deterioracije u: Hassine, V. (2002) "Monochromes from over a Prison's Edge", in Gaucher, B. (ed.) *Writing as Resistance: the Journal of Prisoners on Prisons Anthology 1988-2000*, Toronto: Canadian Scholar's Press, pp. 272-286.

29 Oba su centralne ontološke teme egzistencijalističkih filozofa, najčešće povezane sa Heideggerovom teorijom o postojanju bitka-u-svetu (*Dasein*) i bivanja-ka-smrti, izloženom u njegovoj ranoj knjizi *Bitak i vreme* iz 1927. godine. Heidegger, M. Š1927Ć (Transl. by J. Macquarrie and E. Robinson) (1978) *Being and Time*, Oxford: Basil Blackwell.

30 Cohen, S., Taylor, L. (1978) *Escape Attempts...*, op. cit., p. 17.

31 Sykes, G. (1958) *Society of Captives: A Study of a Maximum Security Prison*, Princeton University Press.

tegobe boravka u zatvoru u vezi sa onim što se od osuđenika oduzima. Ali, začudo, vreme osuđenika (čiji je gubitak nepovratan u konačnosti životnog veka) ne ubraja se u ove tegobe ili gubitke. Slično, fukoovska objašnjenja problema zatvaranja tretiraju zatvor kao prostor dominacije koji cilja na "dušu", ili "saznatljivog čoveka", ali koji uključuje i kontrolu i regulisanje vremena, prostora i materijalnih i duhovnih resursa.³² Za Foucaulta, vreme je modalitet disciplinujuće moći koja se primenjuje putem preciznog rasporeda aktivnosti ("fabričko-manastirsко" ustrojstvo) i nametanje pojedincu kolektivnog i obavezognog ritma aktivnosti.³³ I liberalna i fukoovska stanovišta vreme provedeno u zatvoru vide kao akumulaciju "linearnog perioda sukcesivnih 'sada'",³⁴ a ne kao trošenje nečega što je konačno, jedinstveno i što bi moglo biti zauvek izgubljeno za zatvorenika. Nijedno od njih ne razmatra period boravka u zatvoru iz perspektive zatvorenikovog bivanja-ka-smrti. To jednim delom može biti i zato što je, obično, zatvor iskustvo mladih ljudi; no, što je duže trajanje boravka u zatvoru, ova perspektiva dobija veći značaj.

Ove male studije o posledicama dugotrajnog zatvaranja kod tri veoma različite grupe muškaraca iz različitih zatvorskih konteksta nailaze na upečatljivo konzistentan i zajednički skup psiholoških efekata. Tema koja ih spaja jeste vreme – nepovratni gubitak vremena i životne istorije, dislokacija u vremenu i organičena budućnost nakon otpuštanja, kao i trajna priroda izmenjenosti u bliskim emocionalnim odnosima sa drugima.

"Izgubili smo deo sebe u zatvoru, izgubili smo svoju mladost. Ali to je posledica boravka u zatvoru i uključenosti u borbu. Mislim da mi još uvek odrastamo. I kada izadeš, ti nisi ponovo rođen, već jednostavno treba da počneš ispočetka."

"Izgradiš zid dok si tamo... Živeo si u drugačijem svetu, bar što se mene tiče. Tamo su drugačija pravila. Bilo koja pravila od spolja tamo nisu značila ništa... Ljudi se ubadaju u tvojoj blizini, udaraju ispod pojasa i svašta drugo... ti prisustvuješ svemu i ne možeš da o tome progovoriš. To zakopaš, sakriješ i ne pokazuješ šta osećaš... Ne dozvoljavam ljudima da zavire u to kako na to gledam."

32 Smart, B. (1983) "On Discipline and Social Regulation: a Review of Foucault's Genealogical Analysis", in D. Garland and P. Young (eds.) *The Power to Punish: Contemporary Penality and Social Analysis*, London: Heinemann, p. 70.

33 Foucault, M. (1979) *Discipline and Punish: The Birth of the Prison*, London: Penguin, pp. 151-152.

34 Baugh, B. (2000) "Death and Temporality in Deleuze and Derrida", *Angelaki - Journal of the Theoretical Humanities*, 5, p. 75.

I nakon otpuštanja, vreme provedeno u zatvoru ne može se ostaviti za sobom, već ostaje prisutno i u sadašnjosti:

"Ne mogu pobeći od toga. Nema izlaza iz toga... Te svari nisu nestale – one su i dalje u meni."

Postoje zajednička tematska interesovanja za vreme, *self* i promenu koja dovode u vezu naše rezultate sa tekućim izučavanjem Richarda Sparksa i Elaine Crawley o starijim zatvorenicima. Teme prolaznosti i trajnih promena upućuju na to da je potrebno da preispitamo pretpostavku da tegobe i gubici usled zatvaranja prestaju onda kada je kazna izdržana.

Reevaluacija literature o "efektima zatvora"

Preliminarni nalazi ovih malih studija ne bi se mogli anticipirati iz brojnih istraživanja o efektima dugotrajnog zatvaranja. Opšte je prihvaćeno da dobro dizajnirane psihološke studije nisu uspele da pokažu da dugotrajan zatvaranje ima suštinski štetne efekte, bez obzira na "muke zatvaranja" i oblike adaptacije na zatvorsku kulturu koje su opisali Sykes³⁵ i Clemmer.³⁶ Psihološka istraživanja su pružila malo dokaza da su deterioracija ličnosti, intelektualno funkcionisanje, stavovi i psihiatrijski morbiditet povezani sa dugotrajnim zatvaranjem.³⁷ Docniji radovi, ipak, kroz studije koje su ilustrovale raznovrsnost reakcija među zatvorenicima,³⁸ promene tokom perioda boravka u zatvoru³⁹ i puteva ka samoubistvu u zatvoru,⁴⁰ bacaju više svetla na

35 Sykes, G. (1958) *Society of Captives: A Study of a Maximum Security Prison*, op. cit.

36 Clemmer, D. (1958) *The Prison Community*, New York: Holt, Rinehart and Winston.

37 Banister, P.A., Smith, F.V., Heskin, K.J., Bolton, N. (1973) "Psychological Correlates of Long-Term Imprisonment: I Cognitive Variables", *British Journal of Criminology*, 13, pp. 312-323; Heskin, K.J., Smith, F.V., Banister, P.A., Bolton, N. (1973) "Psychological Correlates of Long-Term Imprisonment: II Personality Variables", *British Journal of Criminology*, 13, pp. 323-330; Bolton, N., Smith, F.V., Heskin, K.J., Banister, P.A. (1976) "Psychological Correlates of Long-Term Imprisonment: IV a Longitudinal Analysis", *British Journal of Criminology*, 16, pp. 38-47; Sapsford, R.J. (1978) "Life-Sentence Prisoners: Psychological Changes during Sentence", *British Journal of Criminology*, 18, pp. 128-145; Rasch, W. (1981) "The Effects of Indeterminate Detention: A Study of Men Sentenced to Life Imprisonment", *International Journal of Law and Psychiatry*, 4, pp. 417-431.

38 Bukstel, L.H., Kilmann, P.R. (1980) "Psychological Effects of Imprisonment on Confined Individuals", *Psychological Bulletin*, 88, pp. 469-493; Adams, K. (1993) "Adjusting to Prison Life", In *Crime and Justice: A Review of Research*, Volume 16, edited by M. Tonry, Chicago: University of Chicago Press, pp. 275-359.

kompleksnost problema. Postoji takođe i sve veće razumevanje heterogenosti zatvorenika: kvalitet života varira u različitim ustanovama i to ima različit uticaj na tegobe zatvorenika.⁴¹

Promene tokom dugotrajnog zatvaranja koje se mogu opažati kao adaptivne u zatvorskim uslovima mogu biti neadaptivne u vanzatvorskoj sredini. Uočeno je, na primer, da zatvorenici vremenom teže da u većoj meri kontrolišu svoje misli i postanu samodovoljniji.⁴² Oni postaju uključeniji u strukturiranu rutinu i povlače se iz emocionalnih i socijalnih mreža u zatvoru⁴³; oni takođe sve više vrednuju stabilnost, red i predvidljivost u okruženju.⁴⁴ Sa pozicija istraživačkih stanovišta o promenama tokom boravka u zatvoru ovi nalazi se vide kao funkcionalne promene koje omogućuju zatvoreniku da se uspešno nosi sa teškim situacijama⁴⁵ i kao potvrda unapredene zrelosti i adaptacije. Oni se vide i kao nalaz koji oponira prethodnim uverenjima da je dugotrajan boravak u zatvoru poguban.⁴⁶ Ipak, pravi komparator za evaluaciju takvih promena bilo bi to kako zatvorenik funkcioniše u postpenalnom okruženju. Ova izmenjena perspektiva može promeniti i način na koji se interpretiraju efekti zatvaranja. Povlačenje, samodovoljnost i slabljenje uključenosti u uobičajene socijalne događaje ne moraju biti posebno problematični dok je osoba u zatvoru, ali mogu imati onesposobljujuće dejstvo kada se ona suoči sa zadacima obnavljanja odnosa i uspostavljanja normalnog života nakon izlaska iz zatvora.

Cohen i Taylor⁴⁷ su zaključili da je za razumevanje prirode promena koje se događaju u

39 Zamble, E. (1992) "Behaviour and adaptation in long-term prison inmates: Descriptive longitudinal results", *Criminal Justice Behaviour*, 19, 409-425.

40 Liebling, A. (1999) "Prison Suicide and Prisoner Coping", In: *Prisons, Crime and Justice: A Review of Research*, Volume 26, edited by M. Tonry and J. Petersilia. Chicago: University of Chicago Press, pp. 283-360.

41 Liebling, A. (2004) *Prisons and their Moral Performance. A Study of Values, Quality and Prison Life*, Oxford: Clarendon Press.

42 Zamble, E., Porporino, F.J. (1988) op. cit.

43 Zamble, E. (1992) op. cit., 409-425.

44 Toch, H. (1977) *Living in Prison: The Ecology of Survival*, New York: Free Press.

45 Flanagan, T.J. (1995) "Adaptation and Adjustment among Long-Term Prisoners", In T.J. Flanagan (ed.) *Long-Term Imprisonment: Policy, Science and Correctional Practice*, Sage:Thousand Oaks, California, pp. 109-116.

46 Wormith, J.S. (1984) "The controversy over the effects of long-term incarceration", *Canadian Journal of Criminology*, 26, 423-437; Zamble, E. (1992) op. cit., 409-425.

47 Cohen, S., Taylor, L. (1972) *Psychological Survival: The Experience of Long-Term Imprisonment*, op.cit.

zatvoru neophodno okrenuti se drugim širim studijama koje su ispitivale način na koji se osobe nose sa stresom prouzrokovanim snažnim poremećajem njihovog normalnog života čineći problematičnim takve svakidašnje stvari kao što su vreme, priateljstvo, privatnost, identitet, samosvest, starenje i fizičko propadanje.⁴⁸

“Bez punog razumevanja načina na koji je za dugogodišnjeg zatvorenika slomljen njegov svakodnevni svet, možemo potceniti tegobe koje trpi i prihvati da njegova prividna spokojnost predstavlja prirodnu adaptaciju na zatvorske uslove, a ne nešto što je sam konstruisao kao rešenje za nepodnošljive probleme”⁴⁹

Kao i Toch,⁵⁰ Cohen i Taylor nalaze da su studije o žrtvama velikih nesreća relevantnije zato što su one na sličan način zainteresovane za posledice iznenadnih i preplavljujućih dislokacija koje utiču na celokupni život osobe. Ukoliko je ispravnije razumeti dugotrajni boravak u zatvoru kao ono što trajno menja životni tok zatvorenika, uklanja delove njihove očekivane životne istorije i prouzrokuje povrede i nakon izdržavanja kazne, onda je potrebno ne samo da iznova promislimo način na koji pružamo pomoć otpuštenim zatvorenicima da se ponovo srede, već i ono temeljnije, da iznova razmotrimo svoje ideje o zatvoru i kažnjavanju.

*Prevod sa engleskog:
Biljana Simeunović-Patić*

Ruth Jamieson, MA
Dr Adrian Grounds

**Release and Adjustment after
Long-term Imprisonment:
Perspectives from Studies of
Wrongly Convicted and
Politically Motivated Prisoners**

The purpose of this paper is to provide some reflections on time in relation to imprisonment. These arise from three interview based studies we have been carrying out involving distinctly different groups of ex-prisoners. We are focused particularly on the phenomena of post-release experience, and their implications for the ways in which we think about imprisonment effects. If a more accurate view of long-term imprisonment is that it permanently alters the life courses of those involved, removes part of their expected life history and causes harms beyond sentence, then we need not only to rethink how we assist released prisoners, but, more fundamentally, we need to rethink our ideas of prison as punishment.

48 Ibid., p. 51.

49 Ibid., p. 54.

50 Toch, H. (1992) *Mosaic of Despair: Human Breakdowns in Prison*, Washington DC: American Psychological Association.

BOSILJKA ĐIKANOVIĆ*

Žrtve i zdravlje - zdravstvene posledice nasilja nad ženama

Uradu se daje prikaz učestalosti nasilja nad ženama u Srbiji i u svetu, kao i njegov uticaj na zdravlje. Osim što dovodi do telesnog povredživanja, nasilje nad ženama deluje i kao faktor rizika za razvoj različitih zdravstvenih problema. Efekti nasilja na zdravlje su kumulativni, a njihove posledice prisutne su i nakon prestanka nasilja. Oštećenje zdravlja koje se najčešće dovodi u vezu sa nasiljem ispoljava se u vidu tzv. funkcionalnih poremećaja kao što su npr. različiti hronični bolni sindromi, gastrointestinalni poremećaji, iritabilna mokraćna beška i dr.; takođe, posledice nasilja mogu biti polno prenosive infekcije, neželjena trudnoća praćena komplikacijama i malom telesnom težinom novorođenčeta, kao i različiti psihički poremećaji - depresija, anksioznost, posttraumatski stresni poremećaj i dr. U vezu sa nasiljem dovode se i bolesti zavisnosti, kao i suicidalne tendencije. Rizik za oboljevanje se povećava kada je žena izložena fizičkom i seksualnom nasilju istovremeno. Nasilje nad ženama u izvesnom broju slučajeva ima za posledicu smrt žrtve. U radu sa ženama, zdravstveni radnici treba da na odgovarajući način pristupaju i postavljaju pitanja u vezi sa nasiljem.

Ključne reči: interpersonalno nasilje, nasilje nad ženama, zdravlje, posledice

Uvod

Nasilje nad ženama obuhvata širok spektar različitih formi zlostavljanja koje je usmereno prema ženama i devojkama u različitim periodima njihovog života. Deklaracija Organizacije Ujedinjenih Nacija (OUN) o eliminaciji svih oblika nasilja nad ženama definije nasilje nad ženama kao: „... bilo koji akt nasilja zasnovanog na rodu koji za rezultat ima, ili će verovatno imati, fizičko, seksual-

no ili mentalno oštećenje ili patnju žena, uključujući i pretnje takvim delima, prisiljavanje ili ograničavanje slobode, bilo da se dešava u javnom ili privatnom životu“.¹ U skladu sa tim, nasilje nad ženama obuhvata, mada nije ograničeno na sledeće:

a) fizičko, seksualno i psihološko nasilje koje se dešava u porodici, uključujući tuču, seksualno zlostavljanje ženske dece u domaćinstvu, nasilje vezano za miraz neveste, silovanje u braku, tzv. obrezivanje genitalija žena (engl. *female circumcision; female genital mutilation*) i druge tradicionalne postupke koje oštećuju zdravlje žena, nasilje van bračne zajednice i nasilje vezano za eksploataciju;

b) fizičko, seksualno i psihološko nasilje koje se dešava u zajednici uopšte, uključujući silovanje, seksualno zlostavljanje, seksualno uznemiravanje i intimizaciju na radnom mestu, u obrazovnim institucijama i na drugim mestima, trgovinu ženama i prisiljavanje na prostituciju;

c) fizičko, seksualno i psihološko nasilje koje se izvodi ili odobrava od strane države, bilo gde da se dešava.

S obzirom na to da sve navedene forme nasilja nad ženama u svojoj osnovi imaju neravnometnu raspodelu moći između polova, u literaturi se sve češće koristi termin „rodno-zasnovano nasilje“ (engl. *gender-based violence*), čime se naglašava subordinirajući status žena u društvu, u odnosu na muškarce.² Ova pojava predstavlja kršenje osnovnih ljudskih prava, sa ozbiljnim posledicama po zdravlje žene.³ Stoga je i Svetska Zdravstvena Organizacija (SZO) nasilje nad ženama proglašila prioritetnim javnozdravstvenim problemom koji zahteva energičnu akciju usmerenu ka njegovom suzbijanju i prestanku.⁴

1 Generalna skupština Ujedinjenih nacija (1993) *Deklaracija o eliminaciji nasilja nad ženama*, Materijal sa 85-e plenarne sednice, Ženeva, 20. decembar (italik dodat od strane autora).

2 Krantz, G., Garcia-Moreno, C. (2005) "Violence Against Women", *J Epid Comm Health*, 59:818-821.

3 Watts, C., Zimmerman, C. (2002) "Violence against women: global scope and magnitude", *Lancet*, 359: 1232-37.

* Dr Bosiljka Đikanović je asistentkinja pripravnica na Institutu za socijalnu medicinu Medicinskog fakulteta Univerziteta u Beogradu E-mail: bosiljka_djikanovic@yahoo.com

Cilj rada je da se ukaže na štetne uticaje nasilja od strane intimnog partnera na zdravlje žene.

Učestalost nasilja nad ženama i njegov uticaj na zdravlje žena

Nasilje nad ženama je veoma rasprostranjeno u populacijama svih zemalja sveta. U različitim društvima taj procenat se kreće od 10 do 69%.⁵ Ovi podaci potiču iz velikog broja istraživanja, koja se međusobno razlikuju po okruženju u kome su sprovedena (urbana/ruralna sredina, domaćinstvo, ili neko drugo mesto), po kriterijumima za učestovanje u anketiranju (godine života žene – donja i gornja granica), načinu na koji se pita za nasilje, kao i to kako je nasilje definisano.⁶ Da bi se prevažile metodološke razlike i povećao broj žena koje otkrivaju svoje iskustvo sa partnerskim nasiljem tokom istraživanja, Svetska zdravstvena organizacija – Odeljenje za rodno i žensko zdravlje je, u saradnji sa istraživačkim timom iz Londonske škole za higijenu i tropsku medicinu i Programom za adekvatne tehnologije u zdravlju, razvila metodologiju za istraživanje učestalosti nasilja od strane intimnog partnera, sa naglaskom na etičke i bezbednosne preporuke za njegovo izvođenje.⁷ Istraživanje je sprovedeno na reprezentativnom uzorku populacije, i obuhvatilo je preko 24000 žena u 10 zemalja širom sveta, na 15 lokacija, a među kojima je i naša zemlja, tj. grad Beograd, gde je studija realizovana u organizaciji Autonomnog ženskog centra⁸. Ovo istraživanje je dalo značajne podatke o zdravstvenim posledicama nasilja koje će se često navoditi u ovom radu.

Prva nacionalna studija koja je ispitivala učestalost nasilja nad ženama u partnerskim vezama i domaćinstvu u našoj zemlji sprovedena je 2001. godine, u organizaciji Viktimološkog društva Srbije. Istraživanje je obavljeno u sedam gradova u Srbiji: Beograd, Novi Sad, Niš, Subotica, Vrnjačka Banja, Zaječar, Užice, i četrdeset sela u njihovoj okolini, i obuhvatilo je ukupno 700 žena starijih od 18 godina.⁹ Ova studija je dokumentovala

učestalost i pretnje od fizičkog, psihičkog i seksualnog nasilja nad ženama kod nas, kao i karakteristike pretrpljenog nasilja, i nasilnika. Osim toga, dala je značajan uvid u mišljenje žena kada je u pitanju zakonska regulativa i postupanje u slučaju nasilja.¹⁰

U ovoj nacionalnoj studiji, oko 30,6% žena se izjasnilo da je pretrpelo neki vid fizičkog nasilja od strane nekog člana porodice. U najvećem broju slučajeva (74,8%), počinilac nasilja je bio muž ili intimni partner.¹¹

Ovi podaci se ne razlikuju značajno od onih do kojih su dobijeni u istraživanju sprovedenom u Beogradu 2003. godine, na reprezentativnom uzorku populacije, prema metodologiji SZO, u kome je nađeno da je 23,7% žena u nekom periodu života doživelo iskustvo fizičkog ili seksualnog nasilja od aktuelnog ili bivšeg intimnog partnera.¹²

Iz iskustava sa nasiljem koje su imale neke žene skoro uvek proizilaze različite zdravstvene posledice, a koje se mogu zadržati i nakon što nasilje prestane.¹³ Uticaj nasilja na sveukupno psihofizičko blagostanje žene je veoma širok i kompleksan i prevazilazi stereotipe o dominantno fizičkim povredama. Savremeni koncept objašnjava nasilje kao faktor rizika koji povećava verovatnoću za nastanak i razvijanje mnogih bolesti, baš kao što na narušavanje zdravlja i oboljevanje deluju npr. pušenje duvana, konzumiranje alkohola ili nepravilna ishrana.¹⁴ Radi analize ove uzročno-posledične veze neophodna su dobro osmišljena istraživanja sa odgovarajućim kontrolnim grupama žena koje nisu bile izložene nasilju, ali kod kojih su takođe prisutni isti poremećaji zdravlja. Pri tome je od izuzetnog značaja i odabir okruženja u kome će se sprovesti istraživanje, s obzirom na to da se učestalost nasilja koju prijavljuju žene razlikuje u istraživanjima sprovedenim u populaciji, u zdravstvenim ustanovama, ili u centrima gde se

9 Nikolić-Ristanović, V. (2002) "O istraživanju: predmet, cilj i metod istraživanja" u Nikolić-Ristanović, V., ur. *Porodično nasilje u Srbiji*, Beograd: Viktimološko društvo Srbije i Prometej, str. 3-5.

10 Nikolić-Ristanović, V. (2002), ibid.

11 Vidakovic, I. (2002) "Raspšrostrjenost nasilja u porodici" u Nikolić-Ristanović, V., ur. *Porodično nasilje u Srbiji*, Beograd: Viktimološko društvo Srbije i Prometej, str. 39.

12 Otašević, S. (2005) *Nasilje u partnerskim odnosima i zdravlje*, op.cit., str. 23.

13 Campbell, C.J. (2002) "Health Consequences of Intimate Partner Violence", *Lancet*, vol. 359, pp. 1331-36.

14 Ellsberg, M. Heisse, L. (2005) *Research Violence Against Women: A Practical Guide for Researchers and Activists*, Washington DC, United States, World Health Organization, PATH, pp. 18-23.

4 World Health Organization (1997) "Violence against women: a priority health issue", WHO/FRH/WHD/97/8.

5 Krug, E.G. et al. (2002) *World report on violence and health*, Geneva: World Health Organization, pp. 89-121.

6 Ibid., pp. 89-121.

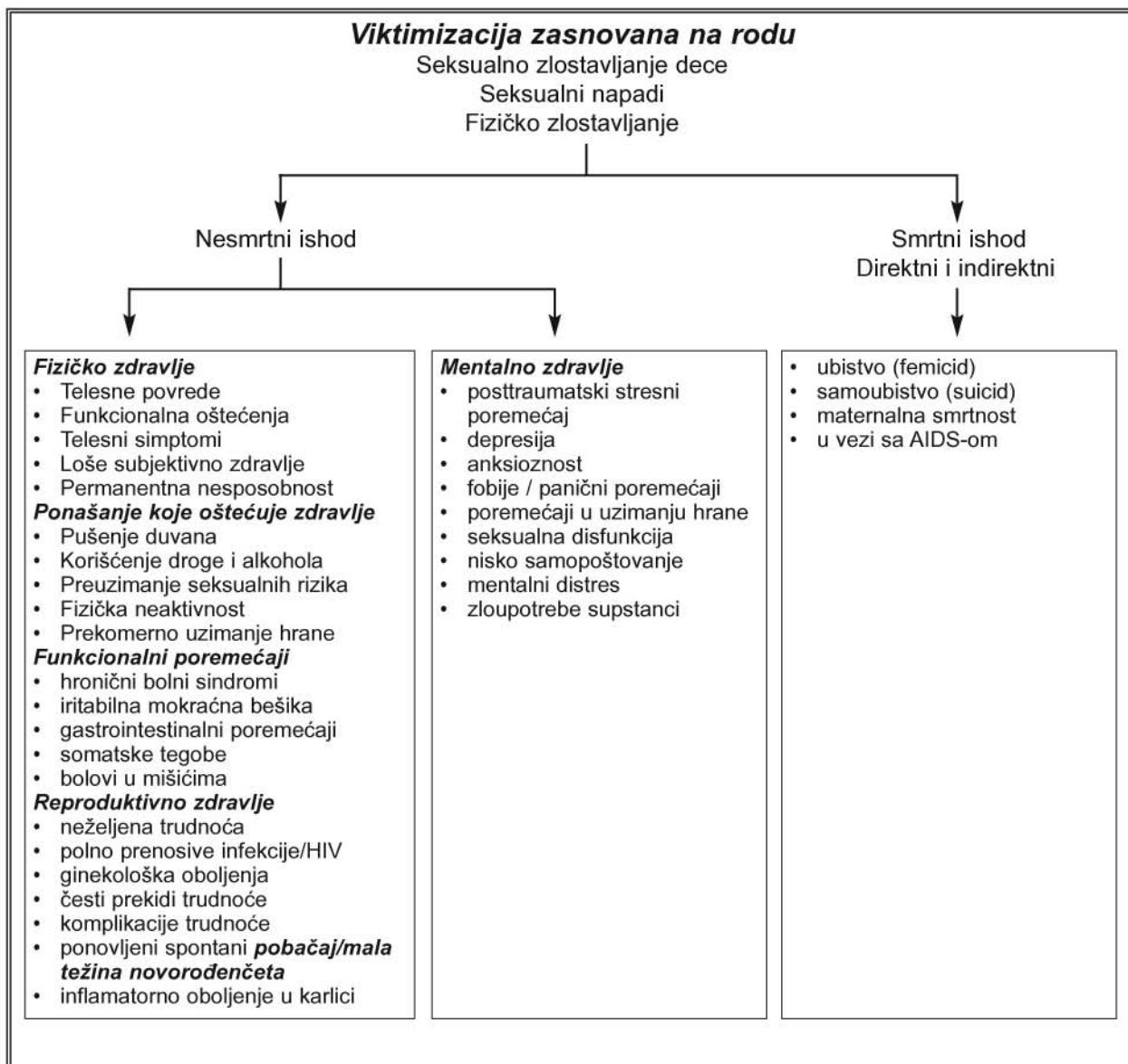
7 Garcia-Moreno, C. et al. (2005) *WHO multi-country study on women's health and domestic violence against women: initial results on prevalence, health outcomes and women's responses*, Geneva: WHO.

8 Otašević, S. (2005) *Nasilje u partnerskim odnosima i zdravlje*, Beograd: Autonomni ženski centar, str. 23.

okupljaju ili smeštaju žene žrtve nasilja.¹⁵

Sledi prikaz poremećaja zdravlja koji se najčešće opisuju u vezi sa nasiljem nad ženama; pregled ovih poremećaja prikazan je u Tabeli 1.

Tabela 1. Zdravstvene posledice nasilja nad ženama

Izvor: Heisse, LL., Ellsberg, M., Gottemoeller, M. (1999) "Ending violence against women", *Population Reports*, Baltimore, MD Johns Hopkins University School of Public Health, Centre for Communications Programmes, Series L, No. 11. p. 18.

15 Campbell, C.J. (2002) "Health Consequences of Intimate Partner Violence", op. cit., pp. 1331-36.

Fizičko nasilje i zdravlje

Fizičko nasilje obuhvata različite oblike nasilnog ponašanja koje ugrožava integritet žene i dovodi do nastanka telesnih povreda. Neki od postupaka najčešće zastupljenih pri fizičkom nasilju su šamaranje, grubo čuškanje, čupanje za kosu, gađanje predmetima, udaranje pesnicom, ujedanje, šutiranje nogom, stezanje za vrat, nanošenje opeketina, korišćenje vatretnog oružja, oštih i špicastih predmeta i dr. Na ovaj način nastaju različite mehaničke povrede - sekotine, ubodine, razderine, ustreljine, oguljotine, krvni podliv, ujedine, iščašenja zglobova, naprsnuća i prelomi kostiju i dr, kao i fizičke povrede – opeketine. Takođe, na ovaj način mogu nastati i druge povrede kao npr. povrede oka, rascepi bubne opne i različite povrede unutrašnjih organa. Povrede koje nastaju pri fizičkom nasilju nad ženama mogu u izvesnom broju slučajeva direktno ugrožavati život žrtve i uzrokovati njenu smrt.

Učestalost povređivanja tokom nasilja kreće se od 40-75% (u populacionim studijama sprovedenim širom sveta).¹⁶ Istraživanje sprovedeno u Beogradu po metodologiji SZO pokazalo je da je 28,8% žena imalo neke od navedenih povreda koje su nastale isključivo usled nasilja, a kod svake treće žene (37%) povrede su bile takve da su zahtevale medicinsko zbrinjavanje.¹⁷

Bilo zbog povreda, ili nekih drugih posledica poslednjeg akta nasilja koje se dogodilo, medicinsku pomoć je zatražilo 14,8% žena žrtava nasilja u porodici koje su anketirane u nacionalnoj studiji sprovedenoj širom zemlje.¹⁸

U nekoliko velikih istraživanja sprovedenih u službama hitne medicinske pomoći u SAD analizirani su uzroci povređivanja žena i vrsta veze između žrtve i zlostavljača, a dobijeni rezultati ukazuju na to da je kod 11-30% žena povreda nastala usled nasilja od strane intimnog partnera.¹⁹

Telesne povrede međutim nisu jedini ishod nasilja koje često dovodi do tzv. fukcionalnih poremećaja zdravlja. Pravi uzrok ovih poremećaja veoma često ostaje nejasan i neutvrđen čak i od strane iskusnih zdravstvenih radnika koji su

obučeni za prepoznavanje posledica nasilja. Među ovim funkcionalnim poremećajima zdravlja navode se sindrom iritabilne mokraćne bešike, gastrointestinalni poremećaji, hronični bolni sindromi, uključujući i hronični bolni sindrom u maloj karlici. Rezultati sprovedenih istraživanja konzistentno ukazuju na vezu između ovih oboljenja, tj. funkcionalnih poremećaja zdravlja i fizičkog ili seksualnog nasilja²⁰. Žene koje trpe nasilje svoje opšte zdravstveno stanje procenjuju kao loše (ili veoma loše) čak dva puta češće u odnosu na žene koje nisu imale takvo iskustvo²¹. Slični poremećaji uočeni su i u vezi sa upamćenjem i koncentracijom, a rizik za nastanak ovih smetnji povećava se kada je uz fizičko nasilje prisutno i seksualno.

Seksualno nasilje i zdravlje

Pod seksualnim nasiljem podrazumevaju se prisiljavanje na obljudbu ili sa njom izjednačene radnje uz upotrebu fizičke sile ili pretnje; ponižavajući i degradirajući seksualni odnos; kao i odbijanje prava na upotrebu sredstava za zaštitu od neželjene trudnoće i prenošenja polno-prenosivih infekcija.²² Seksualno nasilje nad ženama se po pravilu odvija u kontekstu intimne veze, mada do ovog nasilja može doći i u drugim okolnostima, npr. od nekog člana porodice, partnera sa kojim se žrtva povremeno viđa (engl. *dating violence*), zatim nakon upoznavanja sa do tada nepoznatom osobom, a nekada i od strane više osoba.²³ Termin „seksualno nasilje“, „seksualno zlostavljanje“ i „silovanje“ često se koriste kao sinonimi, iako se njihove definicije i značenja mogu razlikovati u pravnim regulativama pojedinih zemalja.²⁴ Ovde ćemo obratiti pažnju na zdravstvene posledice nasilnih seksualnih odnosa sa naglaskom na one koje se najčešće dešavaju, dakle, u kontekstu intimnih veza. Prisilni seksualni odnosi u braku su jedna od najvećih tabu tema za žene, o tome se nerado govori, ili čak i ne prepoznaje kao nasilje, već više kao „bračna dužnost“. Opravdano se sumnja da je učestalost silovanja u intimnim vezama znatno veća nego što to pokazuju istraživanja ovog problema, i da prikazani rezultati predstavljaju

16 Krug, E.G. et al. (2002) *World report on violence and health*, op. cit., pp. 89-121.

17 Otašević, S. (2005) *Nasilje u partnerskim odnosima i zdravlje*, op. cit., str. 33.

18 Čopić, S. (2002) "Nasilje u porodici i društvena reakcija" u Nikolić-Ristanović, V. ur. *Porodično nasilje u Srbiji*, Beograd: Viktimološko društvo Srbije i Prometej, str. 102.

19 Campbell, C.J. (2002) "Health Consequences of Intimate Partner Violence", op. cit., pp. 1331-36.

20 Ellsberg, M., Heisse, L. (2005) *Research Violence Against Women: A Practical Guide for Researchers and Activists*, op. cit., pp. 18-23.

21 Otašević, S. (2005) *Nasilje u partnerskim odnosima i zdravlje*, op. cit., str. 30.

22 Krantz, G., Garcia-Moreno, C. (2005) "Violence Against Women", op. cit., pp. 818-821.

23 Ibid., pp. 818-821.

24 Ibid., pp. 818-821.

samo „vrh ledenog brega“ u odnosu na realan broj ovih slučajeva dok je, nasuprot tome, stepen prijavljivanje fizičkog nasilja znatno viši i samim tim bliži stvarnom broju slučajeva.

Podaci već spomenute studije koja je sprovedena po jedinstvenoj metodologiji SZO u jedanaest zemalja sveta, uključujući i našu, pokazala je da se učestalost seksualnog nasilja kreće od 6,2% u Japanu, pa do 58,6% u Etiopiji, a u našoj zemlji tj. u Beogradu, učestalost seksualnog nasilja je 6,3%.²⁵ U unutrašnjosti Srbije, kako urbanim, tako i ruralnim sredinama, prema istraživanju Vktimološkog društva Srbije, ta učestalost je nešto veća: 8,4% žena je pretrpelo seksualno nasilje od strane bivšeg ili sadašnjeg intimnog partnera.²⁶ Seksualno nasilje je češće prisutno kod žena koje zarađuju više od muškarca²⁷, što je u skladu sa činjenicom da su žene najugroženije u društvima u tranziciji, gde se menja balans između tradicionalnih uloga muškarca i žene.²⁸

Istovremeno javljanje seksualnog i fizičkog nasilja u velikoj meri zavisi od kulture. Isključivo seksualno nasilje najviše je prisutno na Tajlandu: u Bangkoku (44%) i provinciji Tai (29%), zatim u Bangladešu 32% (u provinciji), i u Etiopiji 31% (u provinciji).²⁹ Rezultati iz naše zemlje su pokazali upravo suprotno: fizičko nasilje je predominantno – doživelo ga je 17,4% žena, isključivo seksualno nasilje 0,9% žena, a seksualno i fizičko nasilje istovremeno 5,4% žena.³⁰

Ginekološki problemi kod žena koje su imale nasilne seksualne odnose javljaju se tri puta češće u odnosu na žene koje nisu imale seksualno nasilje.³¹ U ginekološke probleme spadaju učestale

infekcije mokraćnih puteva, polno prenosive infekcije, vaginalna krvavljenja i infekcije, hronični bolovi u karlici, smanjena seksualna želja, bol tokom polnog odnosa i dr. Ovi problemi su uglavnom dugotrajni, rekurentni i često su povod da se žena obrati lekaru. Pored direktnе mehaničke traume pri penetraciji telesnih otvora kod seksualnog nasilja, čime se stvaraju uslovi za direktan prodror mikroorganizama, stres, kao neminovan pratioc ovog vida nasilja, dodatno negativno deluje na imuni sistem povećavajući rizik za nastanak infekcije.³²

Nasilje i trudnoća

Neuspešnost dogovora sa partnerom o korišćenju sredstava za zaštitu od neželjene trudnoće, naročito u situaciji nasilnog polnog opštenja, često izuzetno povećava rizik za nastanak neželjene trudnoće. Rezultati istraživanja sprovedenog u Indiji na velikom uzorku pokazuju da je 16% svih smrtnih ishoda tokom trudnoće nastalo kao posledica nasilja; nasilje je označeno takođe kao važan uzrok maternalne smrtnosti u Bangladešu i SAD.³³ Istraživanje sprovedeno u našoj sredini pokazuje da je 31 žena (3,4%) od 906 žena koje su bile trudne, tokom trudnoće bila izložena fizičkom zlostavljanju od partnera sa kojim je živela i koji je u svim analiziranim slučajevima bio otac deteta.³⁴ Kod 16 žena to fizičko nasilje se desilo prvi put u trudnoći, a 15 žena je od istog partnera doživelo najmanje jednu epizodu fizičkog nasilja i pre početka trudnoće. Zanimljivo je napomenuti da je 13 žena (42%) zadobilo udarac rukom ili nogom u stomak.³⁵ Slična prevalenca nasilja u trudnoći, koja se kreće u rasponu od 3,9-8,3%, prikazana je u rezultatima sličnih istraživanja sprovedenim u drugim zemljama, bez obzira na stepen razvoja i industrijalizacije.³⁶

Nasilje u trudnoći je posebna opasnost i rizik za zdravlje i život majke i ploda. Trudnoće kod žena koje su izložene nasilju češće se završavaju pre-vremenim porođajem, pri čemu novorođenčad imaju manju telesnu težinu na rođenju, pa čak i kada su rođena na vreme. Iako su pojedinačna istraživanja pokazala kontradiktorne podatke,

25 Garcia-Moreno, C. et al. (2005) *WHO multi-country study on women's health and domestic violence against women: initial results on prevalence, health outcomes and women's responses*, Geneva: WHO, p. 169.

26 Vidakovic, I. (2002) „Rasproatrjenost nasilja u porodici“ u Nikolić-Ristanović, V., ur. *Porodično nasilje u Srbiji*, Beograd: Vktimološko društvo Srbije i Prometej, str. 61-69.

27 Ibid., str. 61-69.

28 Burazeri, G., Roshi, E., Jewkes, R., Jordan, S., Bjegovic, V. et Laaser, U. (2005) "Factors associated with spousal physical violence in Albania: cross sectional study", *British Medical Journal*, 331:197-201.

29 Garcia-Moreno, C. et al. (2005) *WHO multi-country study on women's health and domestic violence against women: initial results on prevalence, health outcomes and women's responses*, op. cit., p. 169.

30 Otašević, S. (2005) Nasilje u partnerskim odnosima i zdravlje, op. cit., str. 24.

31 McCauley, J., Kern, D.E., Kolodner, K., et al. (1995) "The 'battering syndrome': prevalence and clinical characteristics of domestic violence in primary care internal medicine practices", *Ann Intern Med*, 123:737-46.

32 Campbell, C.J. (2002) "Health Consequences of Intimate Partner Violence", op. cit., pp. 1331-36.

33 Krug, E.G. et al. (2002) *World Report on Violence and Health*, op. cit., p. 102.

34 Otašević, S. (2005) *Nasilje u partnerskim odnosima i zdravlje*, op. cit., str. 25.

35 Ibid., str. 25.

36 Campbell, C.J. (2002) "Health Consequences of Intimate Partner Violence", op. cit., pp. 1331-36.

meta-analiza 14 publikovanih studija iz Severne Amerike i Evrope ukazala je na slabu, ali ipak značajnu vezu između zlostavljanja tokom trudnoće i niske telesne težine novorođenčeta na rođenju.³⁷ Ovu vezu je lakše dokazati kod žena srednjeg, nego kod žena nižeg socioekonomskog statusa, s obzirom na to da se kod ovih drugih niska telesna težina novorođenčeta na rođenju može pripisati i brojnim drugim faktorima kao što su npr. nizak životni standard, slabija ishrana, pušenje duvana ili zloupotreba supstanci.³⁸

Deca i nasilje u porodici

Nasilje se češće dešava u porodicama sa većim brojem dece, te su dugi niz godina istraživači pretpostavljali da je stres usled brojnog potomstva razlog, ili doprinoseći faktor za nasilje.³⁹ Međutim, korelacija je upravo suprotna - nasilje u ovim porodicama vodi većem broju dece, kako to pokazuju rezultati istraživanja sprovedenog u Nikaragvi.⁴⁰

Nasilje nad ženom je uvek i nasilje nad njenom decom koja su takođe izložena stresu, bilo zbog toga što neposredno prisustvuju nasilju nad majkom, ili zbog toga što i sama postaju meta nasilja. Intenzivan strah zbog ugroženosti majčine bezbednosti deluje jednakao kao i strah za ličnu bezbednost, te se kod deteta znatno povećava rizik za razvoj širokog spektra različitih psihosomatskih poremećaja, ali i brojnih emocionalnih poremećaja i promena ponašanja uključujući anksioznost, depresiju, slabiji uspeh u školi, nisko samopoštovanje, neposlušnost, noćne more i dr.⁴¹ U kasnijim fazama života, usled učenja po modelu, muška deca koja su bila svedoci nasilja nad njihovom majkom, sama vrlo često pokazuju nasilno ponašanje prema svojim partnerkama.

Mentalno zdravlje i nasilje

Žene koje doživljavaju fizičko i seksualno nasilje, ili žive u konstantnom strahu od njega, kao i

37 Murphy, C.C., Schei, B., Myhr, T.L., Du Mont, J. (2001) "Abuse: a risk factor for low birth weight? A systematic review and meta-analysis", *Can Med Assoc J*, 164: 1567-72.

38 Campbell, C.J. (2002) "Health Consequences of Intimate Partner Violence", op. cit., pp. 1331-36.

39 Krug, E.G. et al. (2002) *World Report on Violence and Health*, op. cit., p. 103.

40 Ellsberg, M.C., Pena, R., Herrera, A., Liljestrand, J., Winkvist, A. (2000) "Candies in hell: women's experience of violence in Nicaragua", *Social Science and Medicine* 51(11):1595-610.

41 Krug, E.G. et al. (2002) *World Report on Violence and Health*, op. cit., p.103.

žene koje su izložene psihološkom nasilju koje se čak procenjuje kao teže podnošljivo, uglavnom imaju različite poremećaje u domenu mentalnog zdravlja. Najčešće posledice po mentalno zdravlje su depresija, anksioznost i posttraumatski stresni poremećaj, koji je u velikoj meri i detaljno bio istraživan u Severnoj Americi.⁴² Utvrđeno je da je posttraumatski stresni poremećaj više od tri puta češće prisutan kod žena koje su bile žrtve nasilja, a njegovi simptomi su izraženiji sa nasiljem većih razmara, udruženo sa prethodnom traumom i dominacijom partnera.⁴³

Depresija koja se razvija kod tučenih žena povezana je i sa drugim životnim stresorima koji se javljaju kod njih, kao što su zlostavljanje u detinjstvu, svakodnevni stresovi u vođenju domaćinstva i na radnom mestu, češće promene boravišta, veći broj dece, problemi u ponašanju dece, kao i nasilni seksualni odnosi.⁴⁴ Osim depresije, zlostavljanje žene znatno češće pate od anksioznosti, poremećaja spavanja i socijalne disfunkcije.⁴⁵

Takođe, primećena je povezanost nasilja sa zloupotrebom alkohola i droga, s tim da je ova veza izraženija u razvijenim zemljama. Iako je u ovom slučaju veoma teško utvrditi uzročno-posledičnu vezu, rezultati istraživanja sprovedenog u odeljenju hitne pomoći pokazuju da je u većini slučajeva nasilje prethodilo zloupotrebi droge i alkohola.⁴⁶ Žene koje imaju posttraumatski stresni poremećaj mogu da koriste alkohol ili drogu kako bi se smirile ili prividno izborile sa specifičnim grupama simptoma kao što su uzinemirenost, beg od realnosti ili hiperekscitiranost. Rezultati populacionih istraživanja pokazuju da zloupotreba supstanci može da bude i faktor rizika za nasilje, ali i da do zloupotrebe dolazi usled nasilja, bez obzira na to koji njegovi oblici su u pitanju. Ova veza se češće zapaža u slučajevima ponavljanog nasilja i traume u detinjstvu, kao u slučajevima sa jasno izraženim posttraumatskim stresnim poremećajem.⁴⁷

Istraživanjem sprovedenim u Beogradu utvrđeno je da su žene koje su doživele udruženo fizičko i seksualno nasilje, skoro pet puta češće koristile lekove za spavanje u periodu od četiri nedelje koje su prethodile anketiranju (21,9% zlostavljenih u odnosu

42 Campbell, C.J. (2002) "Health Consequences of Intimate Partner Violence", op. cit., pp. 1331-36.

43 Ibid., pp. 1331-36.

44 Campbell, C.J. (2002) "Health Consequences of Intimate Partner Violence", op. cit., pp. 1331-36.

45 Ibid., pp. 1331-36.

46 Ibid., pp. 1331-36.

47 Ibid., pp. 1331-36.

na 4,3% žena koje ne prijavljuju nasilje), kao i da je korišćenje lekova za spavanje u ovoj grupi dva puta češće u odnosu na žene koje su izolovano doživele fizičko ili seksualno nasilje.⁴⁸ Takođe, od 10 žena koje su prijavile oba tipa zlostavljanja, 9 žena trenutno puši.⁴⁹ Navedeni podaci govore u prilog tezi da se rizik za oštećenje zdravlja žene mnogostruko povećava u slučajevima istovremenog fizičkog i seksualnog nasilja. U ovoj grupi žena veći je i suicidalni rizik - 38,1% žena saopštava da je pomicalo na samoubistvo, što je znatno više u odnosu na učestalost suicidalnih tendencija u drugim grupama (22,4% žena koje trpe izolovano fizičko ili seksualno nasilje i 7,1% žena koje ne prijavljuju nasilje).⁵⁰

Nasilje i smrt žene

Podaci iz svih delova sveta o ubistvima žena pokazuju da su u 40-70% izvršioci upravo bračni ili vanbračni partneri žrtava - aktuelni ili bivši, a da smrt najčešće prethodi dugotrajno zlostavljanju. Ovi podaci su u apsolutnoj suprotnosti sa činjenicom da su u samo 4% ubistava muškaraca izvršenih u SAD, u dvadesetogodišnjem periodu (1976-1996), izvršioci njihove žene, bivše žene ili devojke, dok je u Australiji, u periodu od 1989-1996. godine, učestalost ovih slučajeva 8,6%.⁵¹

Na teritoriji grada Beograda, u periodu od 1985-1993, od strane bračnog partnera homicidalno je stradalo 76 žena, što čini 65,6% ukupnog broja žrtava ubistva.⁵² To govori u prilog dobro utemeljenoj hipotezi da žene uopšte najčešće stradaju od strane svojih intimnih partnera.⁵³

Zdravstveni sistem i prepoznavanje nasilja nad ženama

S obzirom na to da žene žrtve nasilja češće ispoljavaju različite oblike oštećenja zdravlja, uključujući i telesne povrede one se češće obraćaju zdravstvenoj službi za pomoć i lečenje, kao i opravdanje za češća odsustvovanja sa posla. Stoga je neophodno da svi zdravstveni radnici imaju na umu razmere problema nasilja u porodici, njegove

48 Otašević, S. (2005) *Nasilje u partnerskim odnosima i zdravlje*, op. cit., str. 32.

49 Ibid., str. 33.

50 Ibid., str. 31.

51 Krug, E.G. et al. (2002) *World Report on Violence and Health*, op. cit., p. 93.

52 Simeunovic-Patić, B. (2002) "Ubistva heteroseksualnih partnera: kriminološke i viktimološke karakteristike", *Temida*, Vol. 5, br. 3, str. 2-11.

53 Ibid., str. 2-11.

karakteristike, a posebno moguće zdravstvene posledice koje mogu sagledati pri svom profesionalnom kontaktu sa ovim ženama. Navodimo samo neke od simptoma i znakova koji bi zdravstvene radnike mogli da navedu na zaključak da je njihova pacijentkinja žrtva nasilja:⁵⁴

- hronične tegobe nejasnog uzroka,
- povrede koje nisu u skladu sa objašnjenjem datom u anamnestičkim podacima,
- prisustvo muškog partnera koji je naglašeno pažljiv, kontrolišući ili nevoljan da ostavi ženu samu pri pregledu,
- telesne povrede u trudnoći,
- kasno javljanje radi kontrole trudnoće i prenatalne nege,
- anamnestički podaci o pokušajima samoubistva ili suicidalne ideje,
- odloženo traženje pomoći nakon povređivanja,
- česte i ponovljene infekcije mokračnog sistema,
- hronični sindrom iritabilne mokračne bešike,
- hronični bol u maloj karlici.

Iako ne postoje čvrsti dokazi o efektivnosti skrininga⁵⁵ radi otkrivanja nasilja u porodici, rezultati pojedinih istraživanja pokazuju da se žene ne protive tome da budu pitane o nasilju na odgovarajući način, bez prisustva drugih osoba i u poverljivoj atmosferi. Na ovaj način dobijeni podaci mogu pomoći zdravstvenom radniku da bolje odgovori na ženine potrebe, da joj pruži dodatne informacije o mogućnostima za pomoći uz puno poštovanje njene autonomije izbora. Istovremeno, ovakav pristup kod žene smanjuje osećaj izolovanosti i stigmatizacije.⁵⁶ Osim zdravstvenih radnika, čija je primarna uloga zaštita zdravlja, društvo u celini sa svim svojim institucijama mora poslati jasnu poruku da ne toleriše niti opravdava nasilje nad ženama, da je ono nedozvoljeno i da se kao takvo mora sankcionisati.

54 Heisse, L.L., Ellsberg, M., Gottemoeller, M. (1999) "Ending violence against women", *Population Reports*, Baltimore, MD Johns Hopkins University School of Public Health, Centre for Communications Programmes, Series L, No. 11, p. 22.

55 S obzirom da nasilje nije bolest koja se nalazi u telu žene već pre faktor rizika za nastanak bolesti, možda sam naziv „skrining“ u ovom slučaju nije adekvatan. Prema: Ann Taket's Viewpoint: Routinely Asking about Domestic Violence Is Worthwhile, in: "Should Health Professionals Screen All Women for Domestic Violence?", PLoS Med, 1(1):e4.

56 Taket, A., Wathen, C.N., MacMillan, H. (2004) "Should Health Professionals Screen All Women for Domestic Violence?", PLoS Med, 1(1):e4.

Bosiljka Đikanović

Victims and health – health consequences of violence against women

In this paper, an overview of violence against women prevalence in Serbia and worldwide, as well as its influences on health, is given. Apart from causing physical injuries, violence against women is a risk factor for developing different health problems. Violence effects on health are cumulative, and its consequences remain even after quitting violence. Most frequent health disorders related to violence are expressed as so called 'functional'

disorders, such as: diverse chronic pain syndromes, gastrointestinal disorders, irritable bowel syndrome etc. Also, violence consequences could be sexual transmitted infections, unwanted pregnancy followed by complication and low birth weight, as well as various psychological disorders – depression, anxiety, posttraumatic stress syndrome, etc. Substance and alcohol abuse, and suicidal tendencies, are also related to violence. Risk for illness is increasing when woman is exposed to both physical and sexual violence at the same time. In certain number of cases, violence against women is causing death of victim. While working with women, health professionals should approach in an appropriate way and ask questions regarding violence.

LJILJANA STEVKOVIC*

Karakteristike nasilja nad decom u porodici i njegove posledice na zdravlje

Vulnerabilnost, zavisnost i bespomoćnost koje karakterišu životnu situaciju deteta sa sobom nose rizik njegove viktimizacije različitim vidovima nasilja. Nasilje nad decom, pojava stara koliko i ljudska civilizacija, ostavlja višestruke, duboke i dugotrajne posledice na fizičko i mentalno zdravlje, razvoj i budući život viktimiziranog deteta. Cilj ovog rada je da kroz kratak pregled dosadašnjih empirijskih saznanja o viktimizaciji dece porodičnim nasiljem ukaže na njegove osnovne karakteristike u pogledu žrtve, učinioца, načina izvršenja, sa posebnim akcentom na posledice po zdravlje.

U uvodnom delu rada dato je terminološko određenje nasilja nad decom i njegovih pojavnih oblika. U drugom delu rada, a na osnovu analize rezultata istraživanja o ovom vidu viktimizacije dece, prikazane su njegove osnovne karakteristike, sa akcentom na njegovim zdravstvenim posledicama. U završnom delu rada data su autorkina zaključna razmatranja o ovoj osjetljivoj problematiki.

Ključne reči: dete, nasilje, porodica, zdravlje, posledice

Uvod

Specifičnost biopsihosocijalnog statusa deteta,¹ koji je praćen izraženom vulnerabilnošću, zavisnošću i bespomoćnošću, sa sobom nosi rizik njegove viktimizacije različitim vidovima nasilja. Nasilje nad decom, istorijski poznata pojava koja je, moglo bi se reći, stara koliko i ljudska civilizacija, ostavlja

višestruke, dugotrajne i krajne ozbiljne posledice po fizičko i mentalno zdravlje deteta, njegov psihosocijalni razvoj i budući život, a u najekstremnijim slučajevima okončava smrtnim ishodom. Porodica, primarna društvena grupa koja bi detetu trebala da pruža neophodnu ljubav, sigurnost i osećaj da je u njoj najzaštićenije, ujedno može biti i izvor njegove najintenzivnije ugroženosti.

Kroz istoriju se beleže različite forme iskorisćivanja i zlostavljanja dece, od blažih, fizičkih kazni, do onih najekstremnijih koje imaju za posledicu smrt deteta. Što dalje zalazimo u istoriju, zapažamo sve niži nivo staranja o detetu, a sve veći broj dece je bilo ubijeno, telesno kažnjeno, napušteno ili seksualno zlostavljanje.² Društvena vidljivost ovakvog, krajne nehumanog postupanja sa decom, uprkos njegovim dubokim istorijskim korenima, zapaža se tek u drugoj polovini 20. veka. Tada se javljaju i prvi pokušaji definisanja nasilja nad decom. Savremeni aspekt definisanja ove pojave polazi od potreba, interesa i osobenosti ličnosti deteta. Tako se danas nasilje nad decom posmatra kao kontinuum nehumanih odnosa, koja se kreću od zapostavljanja – nedovoljna briga za razvojne potrebe i ličnost deteta, preko zanemarivanja – odsustvo ili skučene mogućnosti zadovoljavanja razvojnih i osnovnih potreba i socijalne sigurnosti deteta, do zlostavljanja – ugrožavanje psihičkog i fizičkog integriteta ličnosti deteta i napad na njegovu samosvojnost i posebnost.³ U savremenoj literaturi srećemo sveobuhvatni pojam *zloupotreba i zanemarivanje dece (child abuse and neglect)* koji objedinjuje sve oblike nasilja nad decom.

Predmet našeg rada bio bi prikaz fenomenološkog aspekta nasilja nad decom u okviru porodične sredine. Iz ovako određenog predmeta, proizilazi i

* Ljiljana Stevković je istraživač-pripravnik na Institutu za kriminološka i sociološka istraživanja u Beogradu i studentkinja II godine postdiplomskih studija na Fakultetu za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju, stevkovicljiljana@EUnet.yu

1 U ovom radu pod detetom podrazumevamo "svako ljudsko biće koje nije navršilo osamnaest godina života", a u skladu sa čl.1 Konvencije o pravima deteta, koju je usvojila Generalna skupština UN novembra 1989, a naša zemlja ratifikovala decembra 1990.godine (stupila na snagu januara 1991.).

2 de Mause, L. prema Đuričić-Banjanin, N. (1998) *Udarac po duši, sociološka studija zlostavljanja deteta u porodici*, Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja i Jugoslovenski centar za prava deteta, str.15

3 Milosavljević, M. (1998) *Nasilje nad decom*, Beograd: Fakultet političkih nauka, str. 21.

cilj ovog rada, a to je da kroz kratak pregled dosadašnjih empirijskih saznanja o nasilju nad decom, ukažemo na njegove pojavnne oblike i osnovne karakteristike u pogledu načina izvršenja, izvršioca i žrtve, sa posebnim akcentom na posledice po zdravlje viktimiziranog deteta.

Nasilje nad decom kao oblik porodičnog nasilja

U kriminološkoj literaturi navodi se postojanje *viktimojenih predispozicija* kao onih karakteristika ličnosti koje čine da neko povremeno ili stalno bude izložen riziku da postane žrtva određenog krivičnog dela ili određenog tipa kriminaliteta.⁴ Obzirom na svoje razvojne specifičnosti, emocionalnu povezanost, odnose poverenja i potrebu čuvanja i usmerenja, deca su u okviru porodičnog sistema izložena riziku od neposredne i posredne viktimizacije nasiljem. Shodno tome, dete porodičnim nasiljem može biti neposredno viktimizirano kada je ono direktna žrtva nasilja, ili posredno kada je svedok nasilja izvršenog nad drugim članovima porodice. Neposredno, dete može biti izloženo fizičkom, psihičkom i seksualnom nasilju. Pri tome moramo imati u vidu da su ove tri forme nasilja tesno povezane, te jedan vid nasilne viktimizacije deteta uključuje i elemente preostala dva.

Fizičko nasilje

Dosta dugo, kroz istoriju, primena fizičkog kažnjavanja je opravdavana kao metod vaspitanja, te shodno tome nije ni tretirana kao vid nasilničke demonstracije moći nad nedužnim i slabim bićem, kakvo je dete. Prve definicije odnose se na povrede koje su detetu nanete upotrebom sile, od strane onih koji su dužni da se staraju o njemu. Pa tako, Gill fizičko zlostavljanje deteta definiše kao "nameran fizički napad ili nanošenje telesnih povreda, uključujući minimalne kao i fatalne, nanete deci od strane lica koja su dužna da se staraju o njima".⁵ Po nekim autorima fizičko i psihičko nasilje se uzajamno uslovjavaju, najčešće se i zajedno javljaju, te ih nije neophodno posebno definisati i razlikovati. Za potrebe našeg rada odlučili smo se, uz male modifikacije shodno predmetu, za definiciju Milosavljevića, po kojoj fizičko nasilje nad decom obuhvata takve odnose i ponašanja od strane roditelja kojima se primenom

⁴ Nikolić-Ristanović, V. (1984) *Uticaj žrtve na pojavu kriminaliteta: IRO "Svetozar Marković"* i Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, str. 50.

⁵ Navedeno prema: Đuričić-Banjanin, N. (1998) *Udarac po duši, sociološka studija zlostavljanja deteta u porodici*, Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja i Jugoslovenski centar za prava deteta, str. 47.

fizičke sile, uz ili bez upotrebe drugih sredstava, nanose ozlede ili rane i ugrožava zdravlje ili život maloletnika ili izaziva njegova smrt.⁶ Pri tome, treba imati u vidu da težina povrede zavisi od uzrasta deteta, te će tako jedan isti nasilnički čin kod deteta predškolskog uzrasta, a zbog nedovoljno razvijene telesne konstitucije, izazvati mnogo ozbiljnije, pa čak i fatalne posledice, nego kod starijeg deteta. Iako je ovaj oblik nasilja najlakše otkriti, s obzirom na posledice, u literaturi se navodi postojanje izvesnih indikatora koji će ukazati da je dete fizički maltretirano u porodici. *Fizički indikatori* podrazumevaju povrede mekog tkiva, skeleta i unutrašnjih organa, često bez odgovarajućeg objašnjenja.⁷ *Bihevioralni indikatori* podrazumevaju nošenje neadekvatne garderobe kako bi se prikobili tragovi nasilja, objašnjenje detetovih povreda od strane njega samog ili neke odrasle osobe, njegovom nespretnošću, pri čemu se dete retko povređuje van kuće.⁸ Pod *porodičnim indikatorima* podrazumeva se prisustvo drugih oblika nasilja u domaćinstvu (partnersko, prema starima).⁹

Postojanje nekog od ovih indikatora ne mora neminovno da znači da je dete zlostavljan. Isto tako, ni njihovo odsustvo ne znači i odsustvo zlostavljanja. Oni služe kao pokazatelj da neko dete možda jeste žrtva nasilja u porodici, pri čemu, takva sumnja zahteva, od strane adekvatnih stručnih službi, detaljan i obazrov pristup problemu.

Karakteristike nasilnog roditelja

Nezavisno od vrste nasilja, rezultati brojnih istraživanja pokazuju da su porodice u kojima je ono prisutno uglavnom dezorganizovane, lošijeg socio-ekonomskog statusa i socijalno izolovane (kod svake druge osobe koja je zlostavljala dete prisutna je socijalna izolacija¹⁰). Pri tome, ne treba zanemariti mogućnost da tzv. ugledne porodice samo uspešno prikrivaju svoju patologiju, kao i da im njihov društveni status omogućava tolerantniju društvenu reakciju. Što se tiče osoba koje zlostavljaju decu, procenjuje se da se u oko 95% slučajeva kao zlostavljači javljaju roditelji. Od toga poočimi, pomačke, očusi i mačehe, kao izvršioci javljaju se u 10-15% slučajeva. Majke najčešće fizički zlostavljaju ili zanemaruju decu, dok očevi uglavnom seksualno

⁶ Milosavljević, M. (1998) *Nasilje and decom*, Beograd: Fakultet političkih nauka, str. 40.

⁷ Žegarac, N. (2004) *Deca koja čekaju*, Beograd: Save the Children UK-Beogradska kancelarija i Centar za prava deteta, str. 25.

⁸ Ibid, str. 25.

⁹ Ibid, str. 25.

¹⁰ Stojaković, V. (1984) *Zlostavljanje dece*, Beograd: Institut za socijalnu politiku, str. 83.

zlostavljaju svoje kćerke. Fizičko zlostavljanje se ispoljava u vidu udaranja, uskraćivanja hrane, izlaganja fizičkim povredama, zatvaranja, vezivanja, bacanja deteta i paljenja.¹¹ Ono što je, moglo bi se reći, prisutno kao pravilnost, jeste da jedan od roditelja inicira zlostavljanje, dok se drugi javlja kao pasivni učesnik, tako što podržava ili dozvoljava takvo nasilje. Na osnovu rezultata različitih istraživanja, kao jedan od važnih faktora rizika zlostavljanja deteta navodi se traumatsko iskustvo roditelja u njihovom detinjstvu.¹² Istraživanje Nevenke Žegarac pokazuje da su roditelji koji su zlostavljali svoju decu bili izloženi višestrukom stresu u svom detinjstvu, što se ispoljavalo kroz zanemarivanje (25% majki i 18% očeva), emocionalno zlostavljanje (19% majki i 17% očeva), partnersko nasilje (19% majki i 16,5% očeva). Nasilni muževi su češće nego drugi muškarci nasilni očevi, kao što su i žene koje trpe nasilje češće nego druge žene, nasilne majke. Takođe, u ispitivanom uzorku, 14% majki i 10% očeva je bilo napušteno od strane svojih roditelja, dok je 21,5% majki i 13% očeva iskusilo ekstremno siromaštvo u sopstvenom detinjstvu.¹³ Ovo nesumnjivo potvrđuje tezu o transgeneracijskoj transmisiji nasilja, po kojoj deca koja odrastaju u nasilnim porodicama, posmatranjem nasilnog modela muško-ženskih odnosa ili neposrednom nasilnom viktimizacijom, uče nasilni model ponašanja, što pod uticajem rodne socijalizacije i patrijarhalne kulture, može dovesti do razvoja nasilnika koji će svoju moć demonstrirati nad slabijim članovima svoje sekundarne porodice. Do sličnih rezultata došle su i istraživačice Vktimološkog društva Srbije u svom istraživanju nasilja u porodici, po kojem je 31,5% nasilnika imalo nasilne očeve koji su bili nasilni prema majkama, dok je 31,2% nasilnika u detinjstvu bilo viktimizirano nasiljem očeva.¹⁴ Uprkos široko rasprostranjenom verovanju da su zlostavljači dece psihički poremećene osobe, istraživanja pokazuju da se, u oko 80-90% slučajeva radi o zrelim i odgovornim ličnostima. Naravno, ne treba zanemariti ni preostali procenat roditelja kod kojih je moguće evidentirati različite vidove psihičkih smetnji. Na osnovu brojnih istraživanja napravljen je, uslovno rečeno, psihološki profil nasilnog roditelja. To su osobe sa niskim nivoom samopoštovanja, i razvijen-

im osećanjem ugroženosti u svom porodičnom i radnom okruženju, zbog čega imaju izraženu želju za dominacijom i kontrolom. Često imaju rigidne predstave o tome kako dete sme i treba da se ponaša, uz izuzetno agresivnu reakciju ako ono ne ispunи očekivanja i ne ispoštuje pravila.¹⁵ Za roditelje koji fizički zlostavljaju decu posebno je karakterističan slab prag tolerancije na frustraciju, što je povezano sa verovanjem da je primena fizičkih mera neophodna kako bi se deca držala pod kontrolom. U znatnom procentu su prisutne i zloupotrebe alkohola i psihoaktivnih supstanci, kao i različiti vidovi kriminalnog ponašanja.¹⁶ Istraživanja su pokazala da odnos majke prema detetu u mnogome zavisi od njenog iskustva sa primarnim objektom ljubavi (otac-majka), životnog iskustva i odnosa prema ocu deteta.¹⁷ Ako imamo u vidu da je za nasilne muškarce (bez obzira da li su nasilni prema ženama ili deci) karakteristična emocionalna deprivacija kojoj su bili izloženi u detinjstvu,¹⁸ onda teza da su koreni nasilnog ponašanja očeva u ljubomori na decu, pronalazi svoje opravdanje. Naime, po mišljenju nekih autora muškarac koji je bio emotivno, ili na druge načine depriviran u detinjstvu, od supruge očekuje da kompenzuje to roditeljsko lišavanje koje je doživeo.¹⁹ Kada supruga svoju nežnost i ljubav usmeri na dete, ne posvećujući muškarcu dovoljnu pažnju, u njemu se budi ljubomora. Pritisnut tradicionalnim očekivanjima vezano za svoju rodnu pripadnost, što je praćeno netolerantnošću društva za emotivnost i slabost muškarca, i očekivanjem da bude dominantan i snažan, on ispoljava svoju moć i kontrolu nad znatno slabijem od sebe, ženom i detetom. Shodno tome, nasilni muškarac tipično zlostavlja svoju suprugu i dete istovremeno.²⁰ Nasilna žena, nezadovoljna svojim odnosom sa suprugom, a nesposobna da to svoje nezadovoljstvo i bes usmeri na njega, izražava ih indirektno, zlostavljujući dete.²¹

15 Banjanin-Đuričić, N. (1998) *Udarac po duši*, Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja i Jugoslovenski centar za prava deteta, str. 108.

16 Žegarac, N. (2004) *Deca koja čekaju*, Beograd: Save the Children UK-Beogradska kancelarija i Centar za prava deteta, str. 157.

17 Goldner-Vukov, M. (1988) *Porodica u krizi*, Beograd-Zagreb: Medicinska knjiga, str. 20.

18 Walker (1979), navedeno prema Nikolić-Ristanović, V. (2000) *Od žrtve do zatvorenice*, Beograd: Vktimološko društvo Srbije i Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, str. 69.

19 Banjanin-Đuričić, N. (1998) *Udarac po duši*, Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja i Jugoslovenski centar za prava deteta, str. 111.

20 Ibid., str. 112.

21 Ibid., str. 112.

11 Žegarac, N. (2004) *Deca koja čekaju*, Beograd: Save the Children UK-Beogradska kancelarija i Centar za prava deteta, str. 161.

12 Ibid., str. 157.

13 Ibid., str. 157.

14 Nikolić-Ristanović, V. (2002) *Nasilje nad decom u primarnoj i sekundarnoj porodici u Porodično nasilje u Srbiji*, Beograd: Vktimološko društvo Srbije i Prometej, str. 88.

Karakteristike zlostavljanog deteta

Postoje određene predispozicije koje dete čine potencijalnom žrtvom porodičnog nasilja. Prema Kajzeru (Keiser, 1970) kao moguće žrtve zlostavljanja u porodici javljaju se: neželjeno dete, dete koje potiče iz incestuozne veze kao i ono koje majku podseća na omraženog oca, zatim dete rođeno u vreme velikih ekonomskih teškoća za porodicu, dete rođeno nakon neuspelog abortusa, dete koje je plod silovanja, dete sa fizičkim ili psihičkim nedostacima, dete koje je rođeno posle razvoda braka kada roditelji imaju druge porodice, vanbračno dete.²² U pogledu uzrasta zapažamo izvesne pravilnosti. Najveći procenat zlostavljane dece je na uzrastu od 4-7 godina (28%), pri čemu se ne sme zanemariti ni učešće dece do 3 godine (17%), potom isti procenat zlostavljane dece nalazimo na uzrastu 8-11 i 12-15 godina (22,5), nakon čega dolazi do naglog opadanja.²³ Ovo opadanje nasilja nad decom oko 15. godine mogli bi objasniti razvojnim mogućnostima deteta i njegovom većom sposobnošću da nasilnom roditelju pruži otpor. Zlostavljana deca vrlo često ispoljavaju ekstremno, ili ponašanje neprimereno njihovom uzrastu. Ono može da je neprirodno mirno i tiho, ili pak da preterano plače i vrišti; da pokazuje neopravdan strah ili da uopšte ne pokazuje strah od autoriteta odraslih; da bude izuzetno agresivno ili povučeno u sebe.²⁴ Ono što je karakteristično za zlostavljanu decu jeste da značajan broj njih ispoljava i različite vidove devijantnog ponašanja, u rasponu od bežanja iz škole ili kuće, pa do vršenje krivičnih dela. Pri tome nije zanemarljivo učešće dece žrtava porodičnog nasilja u vršenju prekršajnih i/ili krivičnih dela (25%) i nasilnom ponašanju prema vršnjacima (21,5%).²⁵ Devijantnim ponašanjem ovo dete, odbačeno i nevoljeno, nastoji da privuče pažnju okoline. Odrastajući u nasilnom okruženju dete uči da u svetu nasilja na nasilje mora odgovarati nasiljem. Svoj akumulirani bes preusmerava najpre na vršnjake, da bi u odrasлом dobu kroz nasilno ponašanje, ponovo proživiljavalo traumatično iskustvo iz detinjstva. Trauma naglašava uobičajene stereotipe rodova. Muškarac koji je bio viktimiran porodičnim nasiljem svoje traumatično iskustvo će

22 Konstantinović-Vilić, S. i Nikolić-Ristanović, V. (2003) *Kriminologija*, Niš: Pravni fakultet, str. 140.

23 Žegarac, N. (2004) *Deca koja čekaju*, Beograd: Save the Children UK-Beogradska kancelarija i Centar za prava deteta, str. 154.

24 Banjanin-Đuričić, N. (1998) *Udarac po duši*, Beograd: Institut za sociološka i kriminološka istraživanja i Jugoslovenski centar za prava deteta, str. 122.

25 Žegarac, N. (2004) *Deca koja čekaju*, Beograd: Save the Children UK-Beogradska kancelarija i Centar za prava deteta, str. 154.

proživiljavati zlostavljujući druge, dok je za ženu verovatnije da će kroz život ponovo biti viktimirana od strane drugih, ili će pak sama sebe povrediti.²⁶

Posledice fizičkog nasilja

Razvojne specifičnosti deteta i još uvek nedovoljno razvijeni mehanizmi odbrane, kao i nedostatak neophodne ljubavi i podrške u porodici, čini da nasilje kojem je izloženo, pored trauma i fizičkih tragova koje sa sobom nosi, predstavlja i smetnju pravilnom formiranju njegove ličnosti, njegovom psihičkom i socijalnom razvoju. Zdravstveni aspekt fizičkog nasilja ogleda se u posledicama po fizičko i mentalno zdravlje, koje se mogu kretati od direktnog ugrožavanja života deteta i teškog invaliditeta, do suptilnih ali trajnih deformacija u formirajući ličnosti.²⁷ U najekstremnijim slučajevima zlostavljanje se okončava smrtnim ishodom.²⁸ Što je dete mlađe, to su posledice po njegovu zdravstveno stanje, normalan razvoj i funkcionisanje, ozbiljnije. Surovo telesno kažnjavanje bespomoćnog deteta može rezultirati povredama kože i potkožnog tkiva, kada su uočljivi tragovi predmeta kojim je dete zlostavljano, bilo da je u pitanju otisak šake, štapa, konopca ili žice, ili pak opekatine od vrele vode, pegle i cigareta.²⁹ Daleko ozbiljnije, povrede i oštećenja na glavi (od povreda očiju, vilice, nosa ili ušiju, do frakture lobanje i intrakranijalnog krvarenja), skeleta (višestruki prelomi kostiju i rebara), kao i povrede unutrašnjih organa nastale usled trešenja ili bacanja odojčadi, izazivaju trajne fizičke deformitete i invaliditet. Kao moguće, dugoročne posledice zlostavljanja, pominju se i mentalna retardacija, slepilo i cerebralna paraliza.³⁰ U literaturi se, takođe navode brojne neurološke smetnje koje mogu biti rezultat fizičkog nasilja (tikovi, poremećaji sna, noćno mokrenje, mucanje, depresija, anksioznost), zatim psihosomaticska obolenja, sklonost autoagresiji koja se ispoljava kroz samopovređivanje i pokušaje suicida.³¹

26 Herman, J.L. (1992) *Trauma i oporavak*, Zagreb, str. 134.

27 Gašić-Marušić, R. (1998) *Zdravstveni aspekti nasilja nad decom, mogućnosti ranog otkrivanja i blagovremene zaštite* u Milosavljević, M., *Nasilje nad decom*, Beograd: Fakultet političkih nauka, str. 51.

28 Savić, S. i Alempijević, Đ (2003) "Zakonska regulativa u vezi sa socijalnom zaštitom dece i omladine u Švedskoj, sa posebnim osvrtom na zaštitu od zlostavljanja i zanemarivanja", *Temida*, br. 1, str. 11-18.

29 Banjanin-Đuričić, N. (1998) *Udarac po duši*, Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja i Jugoslovenski centar za prava deteta, str. 50.

30 Child Welfare Information gateway, www.childwelfare.gov/pubs/factsheets/long_term_consequences.cfm, posećeno 19.10.2006.

31 Banjanin-Đuričić, N. (1998) *Udarac po duši*, Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja i Jugoslovenski centar za prava deteta, str. 130-136.

Psihičko nasilje

Psihičko nasilje nad decom može se javiti samostalno, ili pak udruženo sa seksualnim ili fizičkim nasiljem. Ono što otežava otkrivanje ovakvog vida nasilja jeste činjenica da ne rezultira evidentnim posledicama, kao što je slučaj sa fizičkim zlostavljanjem. Iako manje vidljivo, ono svakako nije i manje opasno u pogledu posledica koje ostavlja na psihofizički razvoj deteta. Pod psihičkim nasiljem nad decom se podrazumeva takav odnos ili ponašanja roditelja kojima se zapostavlja, ugrožava, potcenjuje, vreda ili verbalno napada ličnost maloletnika i ispoljavaju negativna osećanja ili se ono lišava podrške.³² Postoje različiti vidovi ispoljavanja ove vrste nasilja, kao što je emocionalna hladnoća, uskraćivanje ljubavi i pažnje, odsustvo komunikacije sa detetom, prisustvo deteta zlostavljanju u porodici, korišćenje pogrdnih imena, vredanje, psovke, podsmevanje nekim detetovim osobinama ili izgledu, bezrazložno vikanje, zabrana druženja sa vršnjacima, i sl. Kao najekstremnije vidove psihičkog nasilja, Hirjan i Singer navode, pored izazivanja gađenja i pljuvanja u usta, preterano zastrašivanje i zatvaranje deteta u podrum.³³ Postoje i oblici psihičkog zlostavljanja koji na prvi pogled ne izgledaju kao takvi: stanovanje u malom stambenom prostoru gde je dete konstantno izloženo duvanskom dimu, upućivanje deteta da gleda televiziju kako ne bi smetalo roditeljima i sl.³⁴ Mnogi autori naglašavaju značaj emocionalne veze sa majkom, kao preduslov normalnog razvoja deteta. Nacionalni centar za zlostavljanje i zanemarivanje dece (NCCAN), a na osnovu broja slučajeva koji se svake godine prijavljuju u Centar za zaštitu dece (CPS), kao i na osnovu informacija dobijenih od strane odraslih koji su pretrpeli nasilje u detinjstvu, ističe da svake godine u SAD oko 24% dece biva psihički zlostavljano.³⁵

Karakteristike roditelja

U pogledu porodice zlostavljanog deteta istraživanja sugerisu da su porodice sa velikim brojem dece u povećanom riziku, mada rezultati novijih

32 Milosavljević, M. (1998) *Nasilje nad decom*, Beograd: Fakultet političkih nauka, str. 43.

33 Hirjan, F. i Singer, M. (1971) *Krivično-pravni aspekti zaštite prava na odgoj i uzdržavanje*, Zagreb: Republički zavod za socijalni rad , str. 144-145.

34 Konstantinović-Vilić, S. i Nikolić-Ristanović, V. (2003) *Kriminologija*, Niš: Pravni fakultet, str. 141.

35 *Mental Health Journal*, preuzeto sa www.therapistfinder.net, posećeno 25.6.2006.

36 Gaudin (1999), prema Žegarac, N. (2004) *Deca koja čekaju*, Beograd: Save the Children UK-Beogradska kancelarija i Centar za prava deteta, str. 65.

istraživanja razmak između rođenja dece izdvajaju kao pouzdaniji faktor rizika nasilne viktimizacije deteta.³⁶ Takođe, kako navodi Žegarac, psihičko zlostavljanje je 4,5 puta prisutnije u ekonomski nestabilnim porodicama, nego u porodicama sa povoljnim socio-ekonomskim statusom.³⁷ Pored opštih karakteristika koje srećemo kod svih zlostavljujućih roditelja, kod onih koji svoju decu izlažu psihičkoj torturi zapažamo i izvesne specifičnosti. Takvi roditelji su često deprimirani i ogorčeni, preopterećeni zadovoljavanjem sopstvenih potreba.³⁸ Ukoliko odbacuju dete, to je često zbog toga što ga ne vole, ne odobravaju ili mu nešto zameraju. Svoje dete vide kao teret, i u poređenju sa drugom decom doživljavaju ga kao beskorisno i nesposobno. Zanemaruju detetove potrebe, fizički i psihički su udaljeni od njega, ne poklanjaju mu pažnju i provode minimum vremena sa njim.³⁹ Roditelj koji nije sposoban da sa svojim detetom uspostavi adekvatne emocionalne interakcije, vrlo često može na njega delovati negativnije nego roditelj koji, iako dete povremeno fizički kažnjava, pokazuje izuzetnu emotivnu privrženost za njega. Očevi se kao izvršioci javljaju dva puta više nego majke, pri čemu majke dete uglavnom zanemaruju, i u većini slučajeva to su samohrane ili razvedene majke.⁴⁰

Karakteristike psihički zlostavljanog deteta

Kod ove kategorije dece ne zapažaju se neke specifičnosti, koje bi ih posebno izdvojile od fizički zlostavljanje dece. Podjednako su zastupljene i devojčice i dečaci, najčešće uzrasta do 8 godina. Što je dete zanemareno ili psihički zlostavljen na mlađem uzrastu, to su posledice po njegov emocionalni i mentalni razvoj teže. Ova deca su emocionalno nestabilna, neprilagođenog ponašanja, teško se koncentrišu, pa samim tim imaju teškoće u učenju. Često zauzimaju odbrambeni ili neprijateljski stav prema svakome, ne bi li na taj način sebe emocionalno zaštitili. Nedostatak ljubavi kompenzuju agresivnim i destruktivnim ponašanjem, zloupotrebo alkohola ili psihootaktivnih supstanci, kao i vršenjem krivičnih dela.⁴¹

37 Ibid., str. 35.

38 Banjanin-Đuričić, N. (1998) *Udarac po duši*, Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja i Jugoslovenski centar za prava deteta, str. 108.

39 Ibid., str. 109.

40 Konstantinović-Vilić, S. i Nikolić-Ristanović, V. (2003) *Kriminologija*, Niš: Pravni fakultet, str. 141.

41 Ljubojev, N. (2004) "Pojam i posledice emocionalnog zlostavljanja deteta u porodici", *Temida*, br. 2, str. 35-40.

Posledice psihičkog nasilja

Posledice zlostavljanja, naročito psihičkog, teško je izdiferencirati bez dugotrajnog praćenja deteta. Ovo "nasilje bez upotrebe sile", pored smetnji u emocionalnom i socijalnom razvoju deteta, kao i mogućih teškoća u uspostavljanju zdravih emocionalnih i partnerskih odnosa u odrasloj dobi, može usloviti oštećenja mentalnog zdravlja psihički viktimiziranog deteta. U literaturi se navode depresija, histerične reakcije i prepsihiotična obeležja ličnosti, kao moguće zdravstvene posledice dugotrajnog zanemarivanja i odbacivanja.⁴² Takođe, prisutne su i fizičke smetnje u vidu zastoja u razvoju, zatim, enkoporeza i enureza, poremećaji sna, mucanje i tikovi, kao somatske manifestacije psihičke traume.⁴³

Seksualno nasilje

Ako je uopšte moguće napraviti gradaciju nasilja koje nad detetom izvrši neka osoba od poverenja, onda nesumnjivo možemo reći da seksualno zlostavljanje predstavlja najteže i najtraumatičnije iskustvo koje dete može da preživi. Kao svojevrstan atak na detetovo telo i poverenje, ono se može definisati u užem i širem smislu, pa se tako pod seksualnim nasiljem u užem smislu smatra svaki vid zadovoljavanja seksualnih potreba i nagona primenom fizičke, psihičke ili neke druge sile ili nadmoći.⁴⁴ U širem smislu podrazumeva svaki vid verbalnog, gestovnog ili fizičkog kontakta sa seksualnim sadržajem najmanje dve osobe bilo kog pola, na skali od seksualnih poruka, lascivnih reči i priča i ponuda, do naglašenog pokazivanja seksualnih simbola, dodirivanja, pokušaja ili ostvarenog seksualnog odnosa i silovanja, ukoliko je rezultat nevoljnog i neprihvaćenog stava bilo kog učesnika u ovim odnosima, kada su u pitanju odrasle osobe, i nezavisno od postojanja ili nepostojanja volje, htjenja i saznanja kada je objekat ovakvih odnosa maloletna osoba.⁴⁵ Seksualni kontakt deteta sa starijom osobom koja nad njim ima moć i kontrolu, takođe predstavlja seksualno zlostavljanje. Ono podrazumeva i seksualni kontakt između deteta i tinejdžera, ukoliko je prisutna znatna razlika u godinama, a samim tim i izvesna moć i kontrola na strani tinejdžera. U specifične vidove seksualnog nasilja nad decom, spada i dečja prostitucija i pornografija.⁴⁶

⁴² Banjanin-Đuričić, N. (1998) *Udarac po duši*, Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja i Jugoslovenski centar za prava deteta, str. 132-133.

⁴³ Ibid., str. 130.

⁴⁴ Milosavljević, M. (1998) *Nasilje nad decom*, Beograd: Fakultet političkih nauka, str. 44.

⁴⁵ Ibid., str. 44.

⁴⁶ Stevanović, I. (2002) "Osvrt na neka pitanja nasilja prema deci", *Temida*, br. 3, str. 36-43.

Naše krivično zakonodavstvo ovakav vid nasilja inkriminiše kroz grupu krivičnih dela protiv polnih sloboda, u okviru koje se reguliše i inkriminacija seksualnog nasilja nad detetom u okviru porodice. Po zakonskoj definiciji (čl.197 KZ RS) o rodoskrvljenju govorimo kada punoletno lice izvrši obljubu ili sa njom izjednačen polni čin sa maloletnim srodnikom u pravoj liniji ili sa maloletnim bratom, odnosno sestrom.⁴⁷ Šira, opšte prihvaćena definicija u feminističkim krovima (koja odgovara inkriminaciji ovog dela u našem KZ, čl.181, stav 2 i 3 - krivično delo obljuba zloupotrebom službenog položaja postoji kada nastavnik, vaspitač, staralac, usvojilac, roditelj, očuh, mačeha ili drugo lice koje zloupotrebom svog položaja ili ovlašćenja izvrši obljubu ili sa njom izjednačen čin sa maloletnikom/detetom koji mu je poveren radi učenja, vaspitanja, staranja ili nege⁴⁸), pod incestom ili rodoskrvljenjem podrazumeva svaki vid seksualnog zlostavljanja deteta od strane starije osobe od poverenja, koja je u poziciji moći i predstavlja autoritet za dete.⁴⁹ Pri tome, ne misli se obavezno na seksualni odnos. Incest postoji i bez direktnog učešća deteta, u vidu upotrebe skarednih reči ili zvukova, izlaganja deteta onome što ne želi da vidi (seksualni čin dve odrasle osobe), ili pak svaki vid neprimerenog dodirivanja ili maženja, koje u svojoj pozadini ima zadovoljenje seksualnih ili seksualno-emotivnih potreba osobe kojoj dete ne može da se suprotstavi.⁵⁰ Ovaj vid nasilne viktimizacije je teško dostupan društvenom reagovanju, jer ukoliko se otkrije, u većini slučajeva, to je mnogo godina nakon prestanka zlostavljanja. Dosta dugo društvena reakcija je zanemarivala žrtve, stavljajući akcenat na mogućnost rađanja nenormalnog potomstva, u čemu se ogledala i jedina štetnost ovog surovog napada na dečje telo i poverenje.⁵¹ Sav teret krivice svaljivan je, ne na incestuzognog roditelja, nego na dete koje je činom prijavljivanja razrušilo koheziju i harmoniju porodičnog života. To se može objasniti u kontekstu tradicionalno prihvaćene dominacije muškarca i potčinjenosti žene, koju i oni, svojom rednom socijalizacijom usvajaju. Jedna od manifestacija tradicionalne, hegemoniske muškosti jeste i nasilje, kojim muškarac ostvaruje kontrolu nad slabijim od sebe, u ovom slučaju detetom.

Incest često započinje naizgled bezazlenim dodirivanjem, maženjem, u uzrastu kada dete nije ni

⁴⁷ Krivični zakonik Republike Srbije, preuzeto sa www.parlement sr.gov.yu, posećeno 18.6.2006.

⁴⁸ Ibid.

⁴⁹ Mršević, Z. (1997) *Incest između mita i stvarnosti*, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja i Jugoslovenski centar za prava deteta, str. 15-18.

⁵⁰ Ibid., str. 18.

⁵¹ Ibid., str. 14.

svesno onoga što se dešava, kao ni da roditelj, ili neka druga, njemu bliska osoba, može na bilo koji način da ga povredi. Retko kada se radi o pojedinačnom, izolovanom događaju. Počinje u ranom detinjstvu, kontinuirano se nastavlja narednih nekoliko meseci, do nekoliko godina i vešto je prekriven velom porodične tajne. Za razliku od silovanja, incest ne zahteva, i obično ne podrazumeva, upotrebu fizičke sile. Duboko potiskivanje, kada dete nesvesnim delom svoje ličnosti pokušava da se izbori sa emotivnim bolom, nedvosmisleno ukazuje na njegovu traumatičnost. Usled nemogućnosti da shvati šta se dešava, kada nema nikog na koga bi moglo da se osloni i ko bi mu pomogao, dete često sebe okrivljuje i doživljjava kao loše. Ono upravo u toj napuštenosti, prepuštenosti samom sebi, vidi veće zlo nego u samom zlostavljanju.⁵² Nepostojanje vidljivih tragova, i činjenica da se seksualna zloupotreba događa u naizgled pristojnim porodicama, koje nisu opterećene porodičnim nasiljem, alkoholizmom, ili na bilo koji drugi način disfunkcionalne, otežava njegovo otkrivanje.⁵³ Često je i samo dete prisiljeno da čuva tajnu. Kako od strane incestnika, koji na suptilan način, razvijajući kod deteta strah od odgovornosti za raspad porodice, štiti svoje interese, tako i od strane same porodice, bilo zbog ekonomске zavisnosti od zlostavljača, bilo zbog želje da se dete zaštiti od sekundarne viktimizacije.⁵⁴ Ako se i desi da seksualno viktimirano dete prijavi zlostavljanje, često, pod pritiskom porodice, od toga odustaje, čime se ciklus nasilja nastavlja.⁵⁵ Ne tako retko, događa se da dete idealizuje nasilnog roditelja, pri čemu sav svoj bes transferira na nenasilnog, ravnodušnog roditelja. Kada zlostavljanje prestane, što se uglavnom dešava u pubertetu, žrtva se suočava sa teškoćom uspostavljanja normalnih socijalno-emocionalnih odnosa, stalno se iznova spotičući o traumu iz detinjstva. U literaturi se pominje *post-incest-traumatični sindrom*, koji je praćen određenim fazama, i može da se javi iznenada, tokom čitavog života, otežavajući normalno funkcionisanje ličnosti.⁵⁶

Indikatori seksualnog zlostavljanja deteta mogu se podeliti na fizičke, bihevioralne i porodične. Od fizičkih indikatora navodi se postojanje urinarnih infekcija kod deteta, trudnoća, bolovi u genitalnom

predelu, u stomaku ili glavi (bez odgovarajućeg medicinskog uzroka), genitalne ili analne povrede i krvarenja. Bihevioralni indikatori uključuju preterano ili neuobičajeno seksualno ponašanje, preterana masturbacija kod male dece, kompluzivno ponašanje (preterano kupanje), seksualni promiskuitet i zavodničko ponašanje, izjava deteta da je zlostavljan. Porodični indikatori podrazumevaju preterano zaštitničko ponašanje jednog od roditelja (ili člana rodbine) ili tajanstven odnos sa detetom, blizak fizički kontakt odraslog i deteta kada drugi roditelj nije tu, stav majke da joj je dete rival, iskustvo seksualne zloupotrebe kod jednog od roditelja.⁵⁷

Incestuojni roditelj

Porodice u kojima je prisutno seksualno zlostavljanje deteta karakteriše socijalna izolacija, koju potencira sam zlostavljač, a sve u cilju očuvanja "porodične tajne". Takvo "društveno siromaštvo porodice" i specifičnost porodičnih odnosa predstavljaju značajne socijalne viktimogene predispozicije koje mogu izazvati, ili pospešiti seksualno nasilje nad detetom.⁵⁸ Možemo reći da je seksualno zlostavljanje deteta zasnovano na rodnoj pripadnosti, budući da se kao incestnici, u većini slučajeva javljaju muškarci, i znatno ređe, pripadnice ženskog pola (majka), dok su žrtve uglavnom devojčice. Za razliku od muškarca koji na ovaj način demonstrira svoju moć i kontrolu, za ženu bi se moglo reći da kroz incestni odnos sa svojim (uglavnom muškim) detetom, demonstrira svoju emocionalnu potrebu, osećanje ljubavi.⁵⁹ U literaturi se, kao bitan faktor rizika za incest, pominje prethodno iskustvo seksualnog zlostavljanja u detinjstvu. Prema istraživanju *Incest trauma centra*⁶⁰ 97,87% izvršilaca je muškog pola, dok se izvršioc ženskog pola javljaju u 2,13% prijavljenih slučajeva. Od toga, otac je izvršilac u 44,67% slučajeva (biološki otac 38,29%, očuh 6,38), bratu 8,51% slučajeva (rođeni brat 6,29%, brat od...2,22%), član šire porodice 4,26% (deda, ujak, stric). Prema ovom istom istraživanju majka se kao izvršilac pojavljuje u 2,13% i u pitanju je incestni odnos sa kćerkom. U porodicama gde je izvršilac deda još više dolazi do

52 Herman, J.L. (1992) *Trauma i oporavak*, Zagreb, str. 121.

53 Mršević, Z. (1997) *Incest između mita i stvarnosti*, Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja i Jugoslovenski centar za prava deteta, str. 58.

54 Ibid., str. 42-46, 58.

55 Ibid., str. 42-46, 58.

56 Ibid., str. 30-31, 91-100.

57 Žegarac, N. (2004) *Deca koja čekaju*, Beograd: Save the Children UK-Beogradska kancelarija i Centar za prava deteta, str. 33.

58 Kostić, M. (1999) *Protiv detetove volje: dete, porodica i seksualno zlostavljanje* u Seksualnost, agresivnost, delinkventnost, Novi Sad: Matica srpska, str. 141-150.

59 Mršević, Z. (1997) *Incest između mita i stvarnosti*, Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja i Jugoslovenski centar za prava deteta, str. 87.

60 Godišnji statistički podaci Incest trauma centra-Beograd za period septembar 2004 - septembar 2005, preuzeto www.incestrumacenter.org.yu, 21.6.2006.

izražaja porodična "zavera čutanja". To su porodice u kojima se ciklus seksualnog zlostavljanja deteta prenosi kroz generacije, kao usvojeni način postupanja sa potomstvom.⁶¹ Bespomoćnost deteta je ovde još intenzivnija, budući da deda ima neospormi autoritet. Majka u ovakvoj porodici je potisnuta. Centralne porodične figure, pored incestuoznog dede, su otac koji daje prečutno odobrenje, i baka, koja se javlja kao najveća zaštitnica porodične tajne.⁶² Kada su u pitanju braća incestnici, zastupljeno je pogrešno verovanje da tu nema prisile, jer u svakom momentu devojčica može, ako želi, da se požali roditeljima, i na taj način dobije neophodnu zaštitu. Takođe, prisutna je i predrasuda da seksualni odnosi između brata i sestre, kao normalni deo razvoja njihove seksualnosti, ne predstavljaju ništa loše, niti ostavljaju neke ozbiljne posledice.⁶³ Nezavisno da li je incestnik roditelj, brat ili neka druga osoba od poverenja, a koja nad detetom ima kontrolu i moć, psihičke, emotivne i socijalne posledice su podjednako ozbiljne. Lako u manjem procentu, u ulozi zlostavljača pojavljuju se i majke. I u ovom slučaju, prisutno je pogrešno verovanje da incestni odnos majka-sin ili majka-ćerka nanosi mnogo manje štete nego kad u ulozi incestnika imamo oca. Za majku-incestnicu je karakteristično da je i sama preživela emocionalnu deprivaciju ili incest, te kroz incestuozni odnos sa čerkom ona nastoji da zadovolji svoju potrebu za ljubavlju, koja joj je nedostajala u detinjstvu. I u slučaju incesta sa sinom, u odnosu dominira nežnost i ljubav, zbog čega i postoji predrasuda o njegovoj manjoj štetnosti. Ovakva žena često ima poremećene emotivno-seksualne odnose sa suprugom, te u sinu traži potrebnu nežnost. Majka-incestnica svojim zlostavljanjem žrtvu dovodi u situaciju još veće izolacije i usamljenosti. Obzirom da se majka smatra stubom porodice, i jedina na koju dete može da računa ako je seksualno viktimirano od strane muškog člana porodice, kada je ona u ulozi zlostavljača dete je usamljeno u svom očaju.⁶⁴

Žrtva incesta

Žrtve seksualnog zlostavljanja mogu biti deca od rođenja, pa do kraja adolescencije. Smatra se da su u povećanom riziku deca uzrasta od 4-9 godina, zbog svoje nezrelosti, naivnosti i poverenja koje

61 Mršević, Z. (1997) *Incest između mita i stvarnosti*, Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja i Jugoslovenski centar za prava deteta, str. 69.

62 Ibid., str. 69.

63 Ibid., str.72-73.

64 Mršević, Z. (1997) *Incest između mita i stvarnosti*, op. cit., str. 87-89.

imaju u odrasle osobe.⁶⁵ Prema pomenutom istraživanju Incest trauma centra osobe ženskog pola su žrtve u 82,07% slučajeva, a muškog pola u 17,95% slučajeva. Ovaj podatak potvrđuje tezu da je ovo nasilje zasnovano na rodnoj pripadnosti. Premda, moramo imati u vidu činjenicu da seksualno nasilje može ozbiljno da stigmatizira žrtvu, pa dečaci ili odrasli muškarci mogu ređe da prijavljuju svoju viktimiranost, kako zbog straha od sramote, tako i zbog straha od homoseksualne etikete (ako je incestnik otac). Za ispitivani period kao uzrast prvog incidenta navodi se 7 godina i 7 meseci, uz rezervu da je stopa prijavljivanja ovog vida nasilja izuzetno niska. Takođe, u izveštaju se napominje da je najmladi klijent u ispitivanom periodu, dete od 2 godine. Najmlađa žrtva kojoj je pružena pomoć Centra od njegovog osnivanja, bila je šestomesečna beba (žrtva oralnog zlostavljanja). Prilikom zlostavljanja u manjem procentu primenjena je fizička prinuda (23,08% slučajeva). Od svih prijavljenih slučajeva, najviše žrtava je zlostavljano od strane jednog počinioца (71,79%), tri i više počinilaca (17,95%) i 10,26% od strane dva počinioца. Seksualno zlostavljanje deteta, po nekim autorima traje od 5-10 godina, pri čemu po podacima Centra, nasilje je uglavnom višegodišnje (89,75% slučajeva), i u proseku traje 5 godina i 8 meseci. Za punoletne preživele, zlostavljanje je trajalo 11,5 godina (maloletne preživele činile su 2/3 uzorka, a punoletne 1/3). Broj prijavljenih slučajeva u akutnoj situaciji zlostavljanja (25,64%) potvrđuje tezu da se ova vrsta nasilja otkriva dosta kasno.

Posledice

Seksualna viktimiranost deteta u porodici, ostavlja traumu koja može u različitom intenzitetu i na različite načine, da se ispolji tokom čitavog života. Sve posledice incesta obuhvaćene su pojmom *post-incestni sindrom*. Pored gubitka poverenja u ljude i osećaja gubitka kontrole nad sopstvenim životom i telom,⁶⁶ što otežava socijalno-emocionalno funkcionisanje u odrasлом dobu, incest dovodi i do trenutnih i dugoročnih, psihičkih i fizičkih posledica. Seksualno zlostavljanje deteta može rezultirati povredama spoljne i unutrašnje genitalne regije, urogenitalnim infekcijama, polno prenosivim bolestima, ili neželjenom trudnoćom. Moguća su i brojna oštećenja psihičkog zdravlja seksualno viktimiranog deteta, od fobija, depresije, samopovređivanja (često jedini način da se

65 Stevanović, I. (2002) "Osrt na neka pitanja seksualnog nasilja prema deci", *Temida*, br. 3, str. 36-43.

66 Mršević, Z. (1996) "Incestne zloupotrebe dece", *Pravni život*, br. 9, str. 597-605.

uguši emotivni bol⁶⁷), suicidalnih ideja, poremećaja pamćenja (dete potiskuje sećanje na zlostavljanje, ali kroz igru iznova proživiljava traumatično iskustvo), razdvajanja ličnosti (psihička i fizička otupelost vezano za određena sećanja, osećanja ili situacije), do ozbiljnih psihijatrijskih poremećaja. Prema Herman, 50-60% hospitalizovanih i 40-50% ambulantnih psihijatrijskih pacijenata ima istoriju seksualnog zlostavljanja u detinjstvu.⁶⁸

Zaključak

Dete, kao najranjiviji najbespomoćniji predstavnik ljudske populacije izloženo je viktimizaciji različitim vidovima nasilja. Svako nasilje, samo po sebi predstavlja traumatično iskustvo za žrtvu. Obzirom na svoje razvojne specifičnosti, u okviru porodičnog sistema dete može biti izloženo riziku posredne i neposredne viktimizacije. Neposredno, ono može biti žrtva psihičkog, fizičkog i/ili seksualnog nasilja. Nasilna viktimizacija deteta od strane njemu bliskih osoba koje bi trebalo da mu pružaju neophodnu ljubav i sigurnost, ostavlja nesagledive posledice po njegov psaho-fizički razvoj i kasniji život. Pored telesnih povreda, na skali od lakših, gotovo neznatnih, do znatno težih koje mogu izazvati ozbiljne deformitete i trajni invaliditet, a u najekstremnijim slučajevima i smrt deteta, viktimiziranost porodičnim nasiljem u ranom detinjstvu praćena je i širokim spektrom neurotskih, prepsihotičnih i psihosomatskih smetnji, kao i otežanim emocionalno-socijalnim funkcionisanjem u odrasлом dobu. Evidentan je i rizik da dete viktimizirano nasiljem introjektuje ponašanje i stavove agresivnog roditelja, i time i samo postane nasilno, ili pak da usvoji ulogu žrtve. Sve prethodno izneto upućuje na

neophodnost preventivnog delovanja u cilju sprečavanja nasilja nad decom, kao i multidisciplinarnog pristupa u organizovanju i sprovođenju zaštite u konkretnim slučajevima zlostavljanja, uz stvaranje uslova za normalan psihofizički i socijalni razvoj viktimiziranog deteta.

Ljiljana Stevković

CHARACTERISTICS OF VIOLENCE AGAINST CHILDREN IN THE FAMILY AND ITS CONSEQUENCES ON HEALTH

Vulnerability, dependence and helplessness which characterise life situation of a child, carry a risk of its victimization by different forms of violence. Violence against children, an appearance as old as human civilization, leaves multiple, deep and lasting consequences on physical and mental health, development and future life of victimized child. The aim of this paper is to point out basic characteristics of victim, violent paren and way of execution, with particular emphasis on health consequences, through brief overview of previous empirical knowledge about children victimization with domestic violence.

In the introductory part of the paper a definition of violence against children and its forms is given. In the second part, on the basis of the analysis of research findings, its basic characteristics, with the emphasis on health consequences, are reviewed. In the final part of the paper author's concluding considerations about this sensitive problem are given.

Key words: child, violence, family, health, consequences

67 Herman, J.L. (1992) *Trauma i oporavak*, Zagreb, str. 130.

68 Ibid., str. 51, 146.

PRIKAZI NAUČNIH SKUPOVA

Sastanak nevladinih organizacija na temu:

“Prevencija i posledice prevremenog porođaja uzrokovanih bolestima zavisnosti (pušenje, droga, alkohol)“

(Beograd, 29. jun 2006. godine)

U organizaciji NJKV Princeze Katarine, u Beogradu je 29. juna 2006. godine održan sastanak vezan za problem prevremenog porođaja uzrokovanih bolestima zavisnosti, sa naglaskom na potencijalne posledice i mogućnosti prevencije. Sastanku su prisustvovali izlagači, predstavnici Ministarstva zdravlja Republike Srbije, Instituta za zaštitu zdravlja Srbije, Instituta za ginekologiju i akušerstvo Kliničkog centra Srbije, Zavoda za bolesti zavisnosti i Instituta za mentalno zdravlje u Beogradu, kao i predstavnici različitih nevladinih organizacija, sa ciljem da zajednički razmotre problem prevremenog porođaja uzrokovanih bolestima zavisnosti, posledice i mogućnosti prevencije. Predviđeno vreme sastanka je bilo strukturano u celinama od 5 prezentacija, predstavnika relevantnih institucija koje se bave problemom prevremenog porođaja kao posledice bolesti zavisnosti. Nakon što je svako od stručnjaka izneo svoja iskustva, mišljenja, zaključke i preporuke, usledio je kratak prostor za pitanja i diskusiju.

Njeno Kraljevsko Visočanstvo Princeza Katarina je toplo pozdravila prisutne goste i otvorila sastanak. Izrazila je potrebu da kao društvo ubuduće više ulažemo u važna pitanja kao što su zdravlje i obrazovanje. Izložila je kritici politiku prebacivanja odgovornosti na državu vezano za mnoga nerešena pitanja u društvu. Iskreno je preporučila da se svi mi, kao organizacije i kao pojedinci preispitamo kako možemo pomoći državi da iznese mnoge značajne probleme u društvu. Istakla je važnost pozitivnog i konstruktivnog mišljenja i postupaka, kada su društveni problemi u pitanju. Nakon kratkog uvoda u temu sastanka, NJKV Princeza Katarina je predstavila prvog izlagača doc dr Aleksandra Ljubića, ginekologa i zamenika direktora Odeljenja visokorizične trudnoće, Instituta za ginekologiju i akušerstvo Kliničkog centra Srbije.

Dr Ljubić je prvo ukazao na neonatalne rizike uopšte, pa je među njima istakao faktor prevremenog rađanja i ukazao na moguće uzročnike. Izneo je podatak da 3/4 uzročnika smrtnosti beba predstavlja prevremeno rođenje. Uporedio je pro-

cente smrtnosti beba određene nedeljama trudnoće u SAD-u i u Srbiji i zaključio da su procenti smrtnosti po nedeljama trudnoće u Srbiji veći nego u SAD-u. U SAD-u se na primer u 24. nedelji trudnoće rodi 13% zdravih beba, dok se u Srbiji isti procenat zdravih beba rodi u 29. nedelji trudnoće. Dr Ljubić je zatim govorio o ultrazvučnim merama predviđanja prevremenog rođenja beba. Kaže da je davanje kortikosteroida preporuka Svetske zdravstvene organizacije u cilju prevencije prevremenog rađanja beba. Ukazao je zatim pojedinačno na posledice upotrebe duvana, alkohola i narkotika na bebu. Dete majke pušača se na primer rađa sa manjom telesnom težinom; dete majke alkoholičara rađa se sa mentalnom retardacijom, fetalnim alkoholnim sindromom, a prematurus je 8 puta češći nego u redovnoj populaciji (42% kod teškog alkoholizma, 14% kod umerenog); u odnosu na ostale droge, kokain je po bebino prevremeno rođenje 3 puta opasniji. Na kraju izlaganja dr Ljubić je iskazao zabrinutost zbog veće stope umrlih nego rođenih, čime Srbija izgubi oko 25000-35000 ljudi godišnje, ili jedan manji grad. NJKV Princeza Katarina je takođe podelila zabrinutost sa prisutnima zbog niske stope rađanja i njavila narednog izlagača dr Đorđa Stojkovića.

Dr Đorđe Stojković, savetnik ministra zdravlja Republike Srbije iz Sektora za planiranje i reformu zdravstva, svoje izlaganje je posvetio uticaju alkohola, duvana i droge na trudnoću. Izneo je podatke aktuelnog istraživanja o upotrebi duvana, droge i alkohola među šesnaestogodišnjacima u Srbiji. Istraživanja su pokazala da je 58% ispitanika već probalo duvan (62% devojaka); 23% šesnaestogodišnjaka redovno upotrebljava duvan (24% su devojke); 93% je odgovorilo da koristi alkohol; na pitanje da li će posle 25. godine piti, 21% devojaka je odgovorilo da; 21% devojaka koristi antidepressive. Dr Stojković je izneo podatak da svaka cigareta skraćuje boravak bebe u utrobi majke za 20 minuta. Nakon što je ukazao na prisutnost i ozbiljnost problema prevremenog porođaja, dr Stojković je naglasio da bi država u cilju preventive trebalo da radi na podizanju javne svesti, obrazovanju,

nacionalnoj strategiji i politici suprotstavljanja. Upoznao je prisutne sa postojanjem nacionalnih komisija za: mentalno zdravlje, zdravlje mladih, prevenciju bolesti zavisnosti, kontrolu duvana i strategiju javnog zdravlja. Završna preporuka dr Đorđa Stojkovića, odnosila se na unapređenje saradnje vladinog i nevladinog sektora, u cilju adekvatnijeg tretiranja problema prevremenog porođaja.

Dr sci med Tanja Knežević, direktor Instituta za zaštitu zdravlja Srbije, razmatrala je vezu prevremenog rađanja i korišćenja supstancija koje stvaraju zavisnost tokom trudnoće. Iznosi podatke o broju onih koji koriste duvan, alkohol i drogu. Uzimajući da duvan koristi 45% muškaraca i 33,6% žena; da je 54,7% mladih ispod 15 godina probalo duvan, od kojih 16, 8% devojaka; 31% žena koristi duvan tokom trudnoće u Srbiji; 83% mladih koristi alkohol; da je 70000 zavisnika od droge. Zatim je ukazala na neonatalne rizike po bebu, kao što su: hipoksija, mala telesna težina, loše mentalno stanje ili mentalna retardacija, povišen krvni pritisak, bolesti srca i krvi, bronhitis i druge.

Mr sci dr Svetlana Vučetić, neurološkinja sa Odeljenja intenzivne i polointenzivne nege za lečenje narkomana Zavoda za bolesti zavisnosti, govorila je o zavisnosti u/i trudnoći. Dr Vučetić je najpre ukazala na probleme u proučavanju bolesti zavisnosti, a to su: nedostatak izvora u proučavanju bolesti zavisnosti, nedostatak obuhvatnih istraživanja i nedovoljna svesnost javnosti o prisutnom problemu. Uzimajući je na Kinu, Rusiju i Australiju kao zemlje koje prednjače u upotrebi droge. Informisala je prisutne o kapacitetima Zavoda kada su bolesti zavisnosti u pitanju, gde je trenutno 10000 pacijenata, oko 1000 godišnje. Uzimajući je na to da 8% trudnica koristi marihanu, kao i na moguće posledice po bebu pri korišćenju marihuane i drugih droga. Govori o terapiji koja se u Zavodu primenjuje u lečenju narkomanije. To je substituciona terapija metadonom. Dr Vučetić je ukazala na štetne efekte metadona i preporučila upotrebu buprenofina čija je primena u svetu pokazala značajne rezultate.

Prim dr Roza Panovski, psihijatarkinja Kliničkog odeljenja za lečenje alkoholizma, Instituta za mentalno zdravlje, ukazala je na neke fiziološke elemente koji razlikuju žensku od muške zavisnosti. Kaže da žene imaju za 10% manje vode u organizmu (ukupno 45%), što otežava izbacivanje alkohola, duvana i drugih štetnih materija iz organizma. Enzim koji razgradi alkohol u organizmu žene je manje aktivan nego kod muškarca. Dr Panovski iz svog profesionalnog iskustva izdvaja da žene najviše piju tokom PMS-a. Fiziološke analize su pokazale da se u organizmu žene tada smanjuje nivo polnog hormona estrogena, a povećava aktivnost enzima koji izaziva depresiju. Smatra da primarne porodice alkoholičarki obično kriju jednog ili oba roditelja alkoholičara, što dr Panovski smatra jako važnim u uspostavljanju modela ponašanja. Njeno lično zapažanje je da su u slučaju očeva alkoholičara, majke najčešće hladne i dominantne. Navodi da su pacijentkinje često smatrale da im očevi ne bi postali alkoholičari da su supruge imale drugačiji pristup. Dr Panovski ukazuje da žene postaju alkoholičarke jer nisu pravilno formirale ulogu žene u porodici i društvu. Ovo zapažanje dr Panovskog može izazvati polemiku, jer su razlozi zbog kojih žene piju raznoliki. Neke žene alkohol koriste kao iracionalan beg iz nasilja koje im zapravo onemogućava da se ostvare u porodici i u društvu i čini ih višestrukim žrtvama. Dr Panovski zatim napominje da se alkoholni fetalni sindrom i apstinencijalni sindrom kod beba koje nose majke alkoholičarke javljaju već u 20. nedelji trudnoće. Navodi prevalencu fetalnog alkoholnog sindroma u SAD koja iznosi 1,9 na 1000 novorođenčadi. Nakon što je navela Sklerovu tipologiju mogućih posledica alkoholizma majke na bebu, naglasila je da ne treba zanemariti činjenicu da alkoholizam oba roditelja negativno utiče na plod.

NjKV Princeza Katarina se nakon završetka izlaganja zahvalila prisutnima i najavila novo okupljanje za 14. septembar 2006. godine.

Marina Kovačević

Međunarodni seminar
“Developing probation in Central and Eastern Europe:
Sustainable growth”
“Razvijanje probacije u centralnoj i istočnoj Evropi:
Održivi razvoj”

(Budimpešta, 1-3. mart 2006. godine)

U Budimpešti je od 1-3. marta 2006. godine održan međunarodni seminar o probaciji pod nazivom "Razvijanje probacije u centralnoj i istočnoj Evropi: Održivi razvoj" (Developing probation in Central and Eastern Europe: Sustainable growth). Organizator seminara bila je Evropska Konferencija o probaciji - CEP (Conférence Permanente Européenne de la Probation), međunarodna organizacija čiji je glavni zadatak unapređenje krivičnopravnih sistema zainteresovanih zemalja promovisanjem modela socijalne inkluzije prestupnika i širenjem informacija o iskustvima primene sankcija i mera u okviru zajednice, kao što su probacija, medijacija, nadoknada i sl.¹ Seminar je imao za cilj širenje informacija i razmenu iskustava o radu probacionih servisa. Posebna pažnja posvećena je promovisanju principa restorativne pravde i reformi pravosuđa zemalja u tranziciji. Na seminaru su učestvovali naučni i stručni radnici iz 29 zemalja centralne i istočne Evrope, a predstavnik naše zemlje bila je mr Danica Vasiljević.

Seminar organizovan uz podršku Ministarstva pravde Mađarske, čiji je prvi deo održan u impozantnom zdanju mađarskog Parlamenta, otvorio je ministar pravde Jozsef Petretei. Nakon uvodnih reči Lea Tiggesa, generalnog sekretara CEP, prisutnima se obratila prof. Katalin Gonczol, komesar za kaznenu politiku ministarstva pravde Mađarske. U svom referatu ona je predstavila osnovna polazišta krivičnopravne politike u Mađarskoj ukazujući na neke tendencije i dileme reforme pravosudnog sistema. U proteklih 20 godina u Mađarskoj je došlo do značajnog porasta broja krivičnih dela, a paralelno sa tim do opadanja poverenja građana u institucije pravosudnog sistema. Reforma pravosuđa je usledila kao logičan odgovor na postavljene izazove. Sledilo je traganje za onim modelom koji bi najviše odgovarao zahtevima novonastalih socijalnih i političkih promena. Prof. Katalin Gonczol je obrazložila zbog čega je izabran evropski model

probacionog sistema. Naime, američka politika masovnog zatvaranja, kao i podatak da su SAD jedina demokratska zemlja u svetu u kojoj se izvršava smrtna kazna, izazivaju zabrinutost evropske javnosti. U zatvorima u SAD se trenutno nalazi preko dva miliona muškaraca, žena i dece, što čini 25% svetske zatvoreničke populacije. Zatvaranje tako velikog broja ljudi predstavlja odraz pogrešno vođene socijalne politike koja pre investira u zatvore nego u zdravstvo, obrazovanje i socijalne servise. Kritikujući prekomerno posezanje za najtežim krivičnim sankcijama prof. Gonczol je istakla da postoji više razloga zbog kojih kaznu zatvora treba koristiti samo kao poslednju opciju. Pored stigmatizirajućeg dejstva na prestupnika, kazna zatvora ima i svoje "nevine žrtve", decu zatvorenika koja odrastaju sa žigom roditelja u zatvoru, a pritom su lišena emocionalne i finansijske podrške. Zatvor je skupa sankcija koja ne donosi značajnu korist društvu i veoma strog zakonski odgovor kojim se narušavaju građanske slobode, a ne povećava javna bezbednost. Predstavnica Ministarstva pravde je posebnu pažnju u svom govoru posvetila položaju žrtve u krivičnom postupku. Pored štete koja joj je krivičnim delom naneta, žrtvi je povređeno i dostojanstvo. Stoga su aktivna uloga žrtve u krivičnom postupku, pravo na pristup informacijama i pružanje pravne, psihosocijalne i materijalne podrške osnovni preduslovi za dosledno sprovodenje principa restorativne pravde.

Prof. Gonczol je zaključila svoje izlaganje konstatacijom da je reformisani probacioni sistem Mađarske u dosadašnjem periodu ispunio očekivanja. Povećan je broj slučajeva koji se rešavaju izricanjem sankcija u zajednici (probacioni nadzor, rad u zajednici, uslovno suspendovanje kazne, parolni nadzor) i pokazalo se da je probacioni servis institucija u koju se može imati poverenja.

Prof. Anton van Kalmthout sa Univerziteta u Tilburgu, Holandija, dao je kratak pregled istorijskog razvoja probacije u evropskim zemljama. Definišući pojam probacije on se opredelio za šire

¹ Više informacija na web sajtu organizacije: www.cep-probation.org

određenje, prihvatajući koncept prema kome značenje probacije usvajamo u zavisnosti od konteksta u kome se posmatra. Tako je pod pojmom probacije obuhvatio čitav niz aktivnosti kojom se probacioni servisi bave u svim fazama krivičnog postupka: pripremanje izveštaja o socijalnim obeležjima prestupnika, prevencija i rana intervencija, aktivnosti na polju sankcija i mera u zajednici, aktivnosti u penitensijarnim ustanovama, nadzor, probacija kao sankcija itd.

Probacija se u Evropi prvo bitno javlja u vidu volonterskog rada dobrovornih organizacija kao pomoć prestupnicima po izlasku iz zatvora. Snažan uticaj na razvoj probacije imala je reforma klasičnog krivičnog prava početkom XX veka. Krivično pravo postaje više okrenuto rehabilitaciji i resocijalizaciji prestupnika, a u penitensijarnoj oblasti javljaju se nove sankcije, usmerene ka tretmanu i pružanju servisa u zajednici. Funkcija i zadaci probacije se menjaju u skladu sa novim zahtevima, pa se probacioni servisi transformišu od pomoćnih servisa ka agencijama koje su odgovorne za sprovođenje penalnih mera. Taj razvoj je tekao u različitim pravcima, u zavisnosti od socijalnih, političkih, religijskih, kulturnih, jezičkih različitosti čak i na regionalnom nivou, pa stoga danas imamo i brojne varijetete organizovanja probacionih servisa u različitim evropskim zemljama. Prof. Kalmthout je izdvojio četiri osnovne odrednice razvoja probacionih servisa imajući u vidu zadatke koji su pred njih postavljeni: 1) opšti trend razvoja od privatnih ka javnim servisima, 2) značaj volonterskog rada i razvoj profesionalnog pristupa u probacionom radu, 3) smanjen naglasak na pružanje pomoći prestupnicima i povećano interesovanje za nadzor i kontrolu prestupnika, 4) razvoj alternativnih sankcija i uloga probacionih servisa u njihovom izvršenju.

Tokom trajanja seminara rad se odvijao u grupnim sesijama kroz diskusije u okviru tematskih celina kojima su osvetljavani pojedini aspekti razvoja i rada probacionih servisa. U prvoj radionicu, pod nazivom "Kako početi sa probacionim servisom?" (Getting started – How to begin a probation service?) voditeljka sesije iz Letonije, Leine Zeibote usmerila je pažnju učesnika na pitanja fundiranja probacionog servisa, navodeći iskustva svoje zemlje koja je za uzor imala kanadski model probacionog servisa. Aurelia Panait, predstavnica Ministarstva pravde Rumunije, ukazala je na situaciju karakterističnu za većinu zemalja koje izabrani strani model najpre moraju prilagoditi sopstvenim uslovima. Iznošenjem iskustava zemalja koje su već razvile probacioni sistem mogao se steći uvid u pravce razvoja, neke od poteškoća na koje su u praksi

nailazili, kao i načine njihovog prevazilaženja. Takođe su bila razmatrana pitanja političke podrške i podrške stručne i šire javnosti, zakonska regulativa, obezbeđivanje materijalnih resursa (posebno u zemljama koje imaju ekonomskih poteškoća), rezultati pilot projekata i druga pitanja od interesa za razvoj probacije.

Druga sesija pod nazivom "Probacija iznutra" (Probation inside), omogućila je učesnicima bliže upoznavanje sa osnovnim organizacionim elementima probacionih servisa. Dr Klara Kereszy, direktorka Odeljenja za kriminološka istraživanja Nacionalnog instituta za kriminologiju Mađarske, govorila je o modalitetima organizovanja probacionih servisa (privatni i javni servisi, centralno ili lokalno organizovani). Pitanje obrazovnog nivoa probacionera se različito rešava u pojedinim zemljama. U većini zemalja je obavezan univerzitetski nivo obrazovanja iz oblasti socijalnog rada, prava, psihologije, pedagogije ili drugih srodnih naučnih oblasti, dok se u pojedinim zemljama (poput Švedske ili Švajcarske) više insistira na praktičnim veštinama probacionih radnika. Martin Kracik, predstavnik Servisa za probaciju i medijaciju Češke Republike naglašava da je dodatno usavršavanje ne samo poželjno već i neophodno, kao u slučaju njegove zemlje u kojoj nakon završenih studija predstavlja obavezni deo obuke stručnjaka koji će se baviti probacijom. Učešće volontera u radu probacionih servisa je pozitivno ocenjeno od strane učesnika diskusije, uz konstataciju da je upravo tradicija volonterskog rada odigrala značajnu ulogu u oblikovanju sadašnjih probacionih sistema u Evropi. Zadaci probacionih servisa u svim fazama krivičnog postupka (pre i tokom krivičnog postupka i nakon izricanja sankcije) su različito određeni u pojedinim jurisdikcijama. Prof. dr Ludovit Galbavy iz Slovačke Republike istakao je da aktivnost Službe za probaciju i medijaciju (PMO – Probation and Mediation Office) u njegovoj zemlji obuhvata brojne aspekte (socijalni, ekonomski, pravni), a kao glavne sankcije koje izvršava PMO naveo sledeće: odložena uslovna kazna sa nadzorom, zamena nadzora uz garanciju, kućni nadzor, rad u zajednici, uslovni otpust sa nadzorom i zaštitni nadzor.

"Ko su ostali ključni igrači?" (Who are the other key players?), bila je tema treće sesije, koju je uspešno vodio Ioan Durnescu iz Rumunije. Razvoj probacionog servisa u velikoj meri zavisi od podrške brojnih subjekata. Predstavnici zemalja koje imaju razvijen probacioni sistem iznosili su svoja iskustva o saradnji sa različitim institucijama pravosudnog sistema. Prema ocenama većine učesnika seminara najznačajnija podrška se

očekuje od strane Ministarstva pravde, sudija, javnih tužilaca, organa lokalnih vlasti, nevladinih organizacija, univerziteta i sl. Posebno je istaknuta potreba za boljim informisanjem javnosti o probaciji i pozitivnim stranama njene primene. Naglašena je uloga medija koji, pored širenja informacija, imaju za zadatak vršenje uticaja na javno mnjenje kako bi se smanjile predrasude o prestupnicima i omogućila njihova reintegracija u društvo.

Četvrtu tematsku celinu pod nazivom "Ko može pomoći?" (Who can help?) vodio je Švajcarac Peter Grundler, kopredsednik Asocijacije za razvoj probacionih servisa u istočnoj Evropi. Suštinu sadržaja ove sesije predstavljalo je iznošenje argumenata za i protiv podrške od strane drugih zemalja ili organizacija u razvoju probacionih servisa. Peter Grundler je naveo da se skoro svi evropski probacioni servisi finansiraju od strane Ministarstava pravde. Postoji samo par izuzetaka od tog pravila, na primer, Engleska gde tu nadležnost obavlja Ministarstvo unutrašnjih poslova ili Švajcarska gde kantske vlasti igraju vodeću ulogu u svim aspektima javnog života, pa i u oblasti probacije. Navodeći iskustva Rumunije Iosif Csatlos-Dima ističe da se probacioni servisi gotovo isključivo finansiraju iz državnog budžeta, ali da postoje i određeni privatni fondovi. Najveću podršku razvoju rumunskih probacionih servisa pružili su Odsek za međunarodni razvoj Velike Britanije, holandsko Ministarstvo inostranih

poslova kroz program MANTRA, Evropski fond i Centar za pravne resurse (deo Soroš fondacije), koji je finansirao 80% svih pilot projekata u eksperimentalnoj fazi. Jedno od pitanja za diskusiju bilo je da li finansiranje od strane drugih zemalja stvara određeni stepen zavisnosti i u kojoj meri može doprineti razvoju lokalnog sistema. Margareta Lindholm iz Švedske smatra da pružanje materijalne podrške nije dovoljno ukoliko ne postoje unutrašnji kapaciteti (ljudski i organizacioni resursi) i ako izostane podrška lokalne zajednice.

Seminar u Budimpešti je bio prilika za upoznavanje sa mogućnostima koje pruža jedan novi pristup konceptu probacije. Probacija u širem smislu ne predstavlja samo sankciju, već čitav niz aktivnosti, organizovanih u okviru pravosudnog sistema, koje imaju za cilj dosledno sprovođenje principa restorativne pravde. Značaj primene sankcija u okviru zajednice, koji se promoviše kroz rad probacionih servisa, prevazilazi čisto pragmatični motiv rasterećenja penalnih ustanova i uštedu novca poreskih obveznika. Radi se o jednom novom pravcu razmišljanja o pronalaženju adekvatnih sredstava za kontrolu i suprotstavljanje kriminalitetu. Razmena iskustava o razvoju probacionog servisa u zemljama centralne i istočne Evrope može biti od značaja za sagledavanje mogućnosti primene ovog koncepta u našim uslovima.

Mr Danica Vasiljević

Konferencija "Zdravlje žena u zdravstvenoj politici Srbije"

(Beograd, 20. jun 2006. godine)

U organizaciji *Palgo centra*, u Beogradu je 20. juna 2006. godine održana konferencija "Zdravlje žena u zdravstvenoj politici Srbije" kojoj je prisustvovalo dvadeset učesnika, uglavnom predstavnica nevladinih organizacija, kao i predstavnice Intituta društvenih nauka, Ministarstva zdravlja Republike Srbije i Instituta za medicinu rada. Konferencija je otvorena pozdravnom rečju gospodina Dejana Pavlovića iz Palgo centra koji je ukazao na značaj sektorske i zdravstvene politike. Konferenciju je vodila dr. sc. Hajrija Mujović Zornić iz Instituta društvenih nauka. Istakla je da bi se problemom zdravstvenih prava i zdravstvene zaštite žena trebalo više baviti. Cilj konferencije je bio da se kroz tematske sesije raz-

mataju raznovrsna pitanja vezana za zdravstvenu politiku i zdravstvenu zaštitu žena.

U svom izlaganju "Zdravlje žena i njihova zdravstvena zaštita u Republici Srbiji", prof. dr. Snežana Simić iz Ministarstva zdravlja Republike Srbije ukazala je na neke opšte demografske podatke, prema kojima žene čine 51,4% ukupne populacije Srbije, a od njih je 21,1% u reproduktivnom periodu. Razmatrala je promene u porodičnom životu, po kojima je procenat zaključenja brakova u Srbiji značajno opao, ali se broj razvedenih brakova udvostručio. Osim toga, ukazala je i na promene u obrazovanju žena. U okviru prikaza studije opterećenja bolestima i povredama u Srbiji koja je urađena 2000. godine

istakla je i prvih pet oboljenja kod žena u Srbiji, a to su: cerebrovaskularna oboljenja, ishemija srca, unipolarna depresija, karcinom dojke i diabetes mellitus, kao i diskretan trend rasta obolelih žena od AIDS-a. Govorila je o milenijumskim ciljevima razvoja povezanim sa zdravljem žena, među kojima naglašava značaj trećeg -Promovisanje rodne ravnopravnosti i osnaživanje žena, i petog -Unapređenje zdravlja majki. Ona je ukazala i na studiju o zdravlju žena i partnerskom nasilju SZO sprovedenu u nekoliko zemalja. Naglasila je značaj reproduktivnog zdravlja. Ukazala je na probleme u organizaciji zdravstvene zaštite, i istakla da zdravstvena zaštita žena nije uvek adekvatna u pogledu pristupačnosti i metoda rada, kao i na to da je više kurativno orijentisana, zanemaruje prevenciju oboljenja i stanja i promociju zdravlja. Ukazala je i na probleme u praćenju zdravstvenih potreba žena i njihovo korišćenje zdravstvenih usluga u okviru kojih uključuje: nedostatak rodno senzitivnih istraživanja (za praćenje potreba); nedostatak rodno senzitivnih statističkih podataka, kao i nedostatak rodno senzitivnog zakonodavstva. Istakla je izazove za budućnost u koje uključuje: Predlog Zakona o ravnopravnosti polova, Nacrt Nacionalnog plana akcije za žene, jačanje nevladinog sektora sa projektima namenjenim zdravlju žena u Republici Srbiji.

Zatim je usledila prezentacija dr. sc. Hajrije Mujović Zornić, pod nazivom "Žena i njena prava u oblasti zdravstvene zaštite". U svojoj prezentaciji ona je ukazala na zdravlje kao pravom zaštićeno dobro, govorila je o ženi kao subjektu zdravstvene zaštite i u okviru toga o pravima koja su vezana za planiranje i kontrolu rađanja, trudnoću, porođaj i materinstvo, prelazno doba, seksualno prenosive bolesti, kao i prava vezana za preventivnu zaštitu zdravlja žena. Naglasila je značaj reproduktivnog zdravlja i prava, i govorila o pravu žene da rodi dete kao i pravu da spreči rođenje deteta, o kontroli sopstvenog tela, kao i o tome da žena vrši reprodukciju kao pozitivno i kao negativno pravo. U okviru reproduktivnog zdravlja ukazala je na neka važna pitanja kao što su: da li pravo na reprodukciju uživaju samo fertилne osobe koje mogu da rađaju prirodno, ili i one koje su sterilne; da li pravo na reprodukciju imaju pojedinci ili samo parovi u bračnoj ili vanbračnoj zajednici; da li je vrišenje prava limitirano starosnom granicom titulara, kao npr. kod maloletnih osoba i kod starijih žena u postmenopauzi; da li treba obezbediti besplatan pobačaj za sve žene. Istakla je primere zaštite prava kod kontrole rađanja, pobačaja, sterilizacije, HIV pozitivne trudnice, mrtvorodenog deteta i

ginekoloških intervencija. U okviru zaključka ističe problematiku rodne senzitivnosti, nedostajuće zakonodavstvo, nužnost poboljšanja zdravstvene zaštite, kao i nužnost većeg učešća ženske populacije u odlučivanju o pitanjima zdravlja.

Završno izlaganje iznela je Đurdica Zorić iz NVO Bibija, koja je govorila o problemima i potrebama Romkinja u okviru zdravstvene zaštite, razmatrala probleme kao što su nelegalizovanost romskih naselja, nedostatak zdravstvenih dokumenata, reproduktivnog zdravlja žena, teški uslovi života, zdravstvene posledice nasilja i diskriminacija. Istakla je i važnost Nacrt-a akcionog plana "Specifičan položaj žena".

Nakon izlaganja nastupila je diskusija. Srmena Krstev iz Instituta za medicinu rada ukazala je na važnost zaštite zdravlja na radu, ističući da to spada u obavezu poslodavca. Govorila je da su u svetu veće tendencije da se svi faktori iz radne sredine proučavaju i kod muškaraca i kod žena. Rekla je i da većina ljudi radi po ugovoru o delu, što utiče na zdravlje i izaziva psihosomatske smetnje. Smatra da je žena kod nas isuviše opterećena radeći i na poslu i kod kuće. Stanislava Otašević iz AŽC smatra da planiranje zdravlja žena u Republici Srbiji treba posmatrati kroz ceo njen životni ciklus. Istakla je da su zdravstvene posledice nasilja izuzetno važne, da 270-280 hiljada žena doživljava teške telesne posledice, a da 78% žena ne prijavljuje nasilje. Govorila je o medicinskoj zaštiti, društveno-pravnoj zaštiti, i potrebi holističkog pristupa zdravlju. Dušica Radišić iz Udruženja samohranih majki iznela je svoje mišljenje o ženama alkoholičarkama, o njihovim problemima, kao i o tome na koji način naći motivaciju za lečenje tih žena, kako im pomoći.

Nakon konferencije svim učesnicima su poslati sledeće preporuke i zaključci:

1. Zdravstvena politika prema ženama u Srbiji treba da polazi od rodno senzitivnih istraživanja zdravlja i statističkih podataka o položaju žene, uzimajući u obzir sve ono što determiniše, a naročito ugrožava i ostavlja posledice na zdravlje žene. Zdravstvena politika treba da odražava kontinuitet zaštite zdravlja žene od njenog začeća do kraja njenog životnog veka.
2. Prava žene u domenu zdravstvene zaštite nalaze svoj osnov u opštim pravima pacijenata, pri čemu se uzima u obzir i specifičnost položaja žene u Srbiji (porodica, socijalno okruženje, tradicija, ekonomski i radnopravni status).
3. U ovom trenutku, ranjivost ženske populacije izražena je zakonskom regulativom samo u

pogledu reproduktivne uloge žene, a trebalo bi je proširiti i na probleme žena sa invaliditetom, žena žrtava nasilja, starijih žena, samohranih majki, žena u posebnim radnim uslovima, žena sa drugačjom seksualnom orientacijom, žena u seoskim naseljima, i žena slabijeg materijalnog stanja, budući da to sve čine faktore koji bitno utiču na fizičko i mentalno zdravlje.

4. Bitne odrednice zaštite reproduktivnog zdravlja jesu prava iz te oblasti: pravo žene na slobodnu odluku o rađanju i druga reproduktivna prava, koja se mogu efektivno štititi i promovisati jedino njihovim punim poštovanjem, što zahteva i usvajanje adekvatnih zakonskih rešenja.
5. Zdravstvenu zaštitu žena treba unaprediti kroz primereniju organizaciju i metode rada

zdravstvenih službi. U pogledu prava na pristup zdravstvenoj zaštiti pažnju treba posvetiti posebno ranjivim kategorijama kao što su Romkinje, interno raseljena i deportovana lica, kod kojih je uočen specifičan problem nepostojanja ličnih dokumenata.

6. Potrebno je integrisati problem nasilja nad ženama i njegovih zdravstvenih posledica u nacionalnu strategiju javnog zdravlja, kroz razvijanje, uvođenje i primenu standarda za rano otkrivanje nasilja nad ženama i bavljenje tim problemom u okviru primarne zdravstvene zaštite.
7. Potrebno je stvoriti uslove i ostvariti veći uticaj žena u kreiranju i sprovođenju zdravstvene politike, pre svega kroz učešće u nadležnim predstavničkim telima.

Sanja Jović

Victims of Crime and Abuse of Power (Žrtve kriminaliteta i zloupotreba moći)

- Festschrift in honour of Irene Melup -

Bangkok, 11th UN Congress on
Crime Prevention and Criminal Justice,
April 2005, str. 700.

Zbornik radova *Žrtve kriminaliteta i zloupotreba moći* predstavlja zbirku naučnih radova izloženih na XI Kongresu o prevenciji kriminaliteta i krivičnog prava održanom u Bangkoku, 11. aprila 2005. godine, u čast Irene Melup, koja je bila članica Ujedinjenih nacija od samog osnivanja. Posle penzionisanja 1988. godine nastavila je da radi kao konsultantkinja Ujedinjenih Nacija, članica Azijske fondacije za prevenciju kriminala, Međunarodnog saveta psihologa, Svetskog viktimoškog društva i Svetske asocijације за psihosocijalnu rehabilitaciju, kao i u okviru Međunarodnog profesionalnog odbora (ISPAC) u oblasti prevencije kriminaliteta i krivičnog prava. Osnovni fokus njenih aktivnosti bio je zaštita i pomoć žrtvama kriminaliteta. Imala je centralnu ulogu u formulaciji i usvajanju Deklaracije UN o osnovnim principima pravde za žrtve kriminaliteta i zloupotreba moći, iz decembra 1985. godine.

U Zborniku su prikazana 44 naučna rada, podeljena u dva poglavlja: I Žrtve kriminaliteta, i II Zloupotreba moći.

U okviru Prvog poglavlja obrađene su sledeće teme: Deklaracija UN o žrtvama i njen uticaj, Stanovišta o viktimizaciji u krivičnopravnim sistemima, Regionalne i državne perspektive, i Starosni i rodni aspekti viktimizacije.

U delu koji se odnosi na uticaj Deklaracije UN na položaj žrtava kriminaliteta, autori se u svojim radovima slažu da nijedan period do donošenja pomenute Deklaracije nije obeležilo toliko debata i diskusija o položaju žrtava i zloupotreba moći, ali i dogovora i organizovanih pokušaja i nastojanja da se obezbedi što bolji dijalog sa žrtvama. Po usvajanju Deklaracije o žrtvama 1985. godine, sve su brojnije aktivnosti na planu obezbeđivanja prava i pomoći žrtvama, kao i u oblasti sprovođenja reformi u krivičnopravnim sistemima, koje su u vezi sa statusom žrtava. Autori ističu da je moderan

krivičnopravni sistem tradicionalno fokusiran na praćenje i istraživanje kriminalnih slučajeva i tužbi, presuda i kažnjavanja učinilaca krivičnih dela. U novijem periodu, međutim, sve više je prisutna ideja, ali i stvaranje posebnih službi, čiji je zadatak praktično obezbeđivanje pomoći i zaštite žrtvama kriminaliteta.

Međunarodni standardi za zaštitu žrtava su, dakle, prvi put formulisani u pomenutoj Deklaraciji Ujedinjenih nacija. Poseban deo odnosi se na borbu protiv transnacionalnog organizovanog kriminaliteta, u okviru kojeg su razmatrana pitanja obezbeđivanja zaštite žrtava i svedoka, koja svakako zauzimaju značajno mesto u borbi protiv ovog ozbiljnog i opasnog fenomena. Naravno, većina autora ukazuje na značaj praktičnog delovanja, posebno naglašavajući ulogu *Dopunskog protokola za prevenciju, suzbijanje i kažnjavanje trgovine ljudima, posebno ženama i decom, Dopunskog protokola protiv krijumčarenja migranta kopnom, morem i vazduhom*, kao i *Dopunskog protokola protiv nezakonite proizvodnje i trgovine oružjem i municijom*.

*Victims of Crime
and
Abuse of Power*

*Festschrift in honour
of
Irene Melup*

*Bangkok, 11th UN Congress on Crime Prevention
and Criminal Justice, April 2005.*

Zanimljiv rad na temu "Uloga žrtava u Međunarodnom krivičnom суду: ključni planovi", objavila je autorka Carla Ferstman, u kome su opisane neke ključne izmene Rimskog statuta koji je stupio na snagu 1998. godine, a koje se odnose na prava žrtava i svedoka u krivičnom postupku. Autorka ističe značaj poštovanja dostojanstva žrtava, sa opravdanim interesom za kompenzaciju i njihovu rehabilitaciju i ukazuje na važnost zaštite žrtava od ponovljene i dalje traume, kao jednu od najznačajnijih izmena u pomenutom Statutu.

U okviru rada na temu "Savet bezbednosti i žrtve" autora Michaela Platadera, izloženi su zaključci sa tematskih rasprava sastanaka Saveta bezbednosti, održanih 6. i 24. oktobra 2004. godine, na kojima je diskutovano o rodnom nasilju i ženama žrtvama rata, sa posebnim osvrtom na žene žrtve seksualne eksploracije i zlostavljanja. Učesnici debate insistirali su na prestanku dodatašnje prakse nekažnjavanja učinilaca, kao i na rodnim programima za žrtve nasilja, te programima koji obezbeđuju zaštitu žrtava koje su pretrpele rodno nasilje. Posebna pažnja posvećena je deci koja bivaju zlostavljana, regrutovana za učešće u ratnim sukobima, sekualno eksplorativana i slično.

Drugi deo poglavlja o žrtvama kriminaliteta sadrži radove na temu "Aspekti viktimizacije i krivičnopravni sistemi". Sekundarna viktimizacija, o kojoj je raspravljano u više radova, predstavlja ozbiljan problem sa kojim se susreću žrtve nasilja, koje su, dakle, već traumatizovane primarnom viktimizacijom. Ona zahteva jednak ozbiljno tretiranje, kao i zaštita od viktimizacije krivičnim delom. U ovoj oblasti nezamenljiva je uloga centara i savetovališta za pomoć žrtvama u kojima je, pored stručnjaka, angažovan i veliki broj volontera, koji imaju značajnu ulogu u pomoći žrtvama da prevaziđu prvobitnu traumu. U velikom broju službi za pomoć žrtvama kriminaliteta postoje profesionalni i stručni savetnici za traumu ili terapeuti. S tim u vezi, ukazano je na fenomen tzv. sekundarnog traumatskog stresa, kojem su najčešće izloženi terapeuti i volonteri koji rade sa žrtvama, a koji je uglavnom posledica empatije navedenih lica u vezi sa patnjama žrtava. Zbog toga je neophodna edukacija i trening volontera u službama za pomoći žrtvama, koji im pomažu prilikom uspostavljanja granica, posebno kada je reč o volonterima - početnicima.

Gerd Ferdinand Kirchhoff, u svom radu "Medijacija u krivičnom pravu: teoretska razmatranja i praktični rezultati", ukazao je na značaj medijacije kao alternativnog metoda u razrešavanju sukoba između žrtve i učinjoca. Učesnici u medi-

jaciji moraju biti spremni na postavljanje pitanja, ali i na davanje odgovora na postavljena pitanja. Autor daje veoma iscrpna uputstva, odnosno smernice za učinjoca, žrtve i društvo, kako bi se ispoštovala procedura medijacije.

U okviru trećeg dela poglavlja o žrtvama kriminaliteta na temu "Regionalne i državne perspektive", objavljen je koautorski rad Dušana Cotića, Vesne Nikolić-Ristanović i Sanje Ćopić, pod nazivom "Civilno društvo u Srbiji i njegov uticaj na državni odgovor na viktimizaciju". U radu je temeljno izložena bezbednosna situacija u Srbiji, od devedesetih godina, tokom kojih je, posle ratova na teritoriji bivše Jugoslavije, Srbija ostala opterećena ogromnim porastom kriminaliteta. Prema zvaničnim statistikama, u periodu od 1990. do 2000. godine najveći broj krivičnih dela učinjen je 1993. godine, dakle, sredinom rata. Rezultati Međunarodne ankete o viktimizaciji sprovedene 1996. godine u Beogradu ukazali su na visok stepen kriminalne viktimizacije građana u periodu od 1991. do 1996. godine, tokom kojeg je 72,1% žrtava bilo viktimizirano nekom od formi tzv. konvencionalnog kriminaliteta, kao što su krađa automobila, krađa iz automobila, krađa bicikla ili motocikla, razbojništva, telesne povrede, seksualni kriminalitet itd. Rezultati pomenutog istraživanja takođe su pokazali da građani dele osećaj nesigurnosti i strah od porasta kriminala. Autori u okviru rada posebno ukazuju na pravnu zaštitu žrtava kriminaliteta, koja u posmatranom periodu nije bila na zadovoljavajućem nivou. Žrtve su, po pravilu, bile ostavljene same sebi, da se bore sa posledicama kriminaliteta kojim im je naneta šteta. Istovremeno, žrtve su bile neinformisane o svojim pravima i organizacijama i institucijama koje im mogu pružiti zaštitu i pomoć. U takvim uslovima, osnovano je Viktimološko društvo Srbije, nezavisna i neprofitna nevladina organizacija, sa ciljem da okupi stručnjake i aktiviste zainteresovane za rad na razvoju viktimologije i prava žrtva kriminaliteta, rata i nasilja nad ljudskim pravima, bez obzira na pol, religijsku pripadnost, političko opredeljenje i slično.

Pored brojnih istraživanja i projekata iz oblasti nasilja u porodici, trgovine ljudima, kao i aktivnosti na planu izrade nacrta zakona i zalaganja za zakonodavne reforme koje se odnose na nasilje u porodici, seksualne delikte, trgovinu ljudima, odnosno amnestiju za žrtve, u aprilu 2003. godine, osnovana je VDS info služba za pomoći žrtvama kriminaliteta. Na osnovu iznetog, jasno je da civilno društvo igra veoma važnu ulogu u borbi protiv kriminaliteta u Srbiji, te da Viktimološko društvo Srbije, kao organizacija koja se bori za prava žrtava na

individualnom i opštem nivou, značajno doprinosi socijalnoj vidljivosti i boljem tretmanu žrtava kriminaliteta.

Četvrti deo prvog poglavlja, u okviru kojeg je razmatrano o starosnim i rodnim aspektima viktimizacije, sadrži radove na temu žena žrtava rodnog nasilja, dece žrtava nasilja, ali i maloletničke delinkvencije, kao specifičnog oblika nasilja koje vrše maloletna lica.

U okviru rada "Žene žrtve rodnog nasilja: međunarodne perspektive", autorka Janice Joseph daje detaljan pregled socioološko-kulturološkog konteksta viktimizacije žena u zajednici, ukazujući na značaj tzv. mentalnog zlostavljanja žena, koje, pored fizičkog i seksualnog zlostavljanja, te seksualnog uzemiravanja, kao specifičnog oblika nasilja nad ženama, ostavlja brojne i veoma opasne fizičke i psihološke posledice, s obzirom da je dugotrajnije i manje vidljivo od ostalih vidova nasilja.

Zanimljiv rad objavila je i Judith Karp, penzionisana višegodišnja članica Komiteta UN za prava deteta, ukazujući posebno na značaj implementacije Konvencije o pravima deteta, na planu obezbeđivanja prava za decu, kojima se ona štite

od svih oblika nasilja, posebno od nasilja u porodici, a koja aktivnost predstavlja ključnu tačku za sve strategije koje imaju za cilj prevenciju nasilja u društvu uopšte.

Drugo poglavje Zbornika posvećeno je radovima na temu "Zloupotrebe moći", u kojima se većina autora slaže da borba protiv zloupotrebe moći i korupcije mora biti integriran i ustaljen proces prepoznavanja teorijski značajnih varijabli, koje su u vezi sa pojavom ova dva tesno povezana fenomena. Ovde je neophodno podsticanje reformi i unapređivanja delovanja sistema kontrole i jačanje vladine transparentnosti, kao i intenzivna međunarodna saradnja.

Zbornik *Žrtve kriminaliteta i zloupotreba moći* predstavlja skup veoma zanimljivih naučno-stručnih članaka, koji mogu biti od značaja svima koji se u svom profesionalnom radu bave žrtvama nasilja u najširem smislu reči, od partnerskog nasilja, nasilja u porodici, rodnog nasilja, nasilja nad decom, nasilja izvršenog od strane maloletnih lica, pa do žrtava nasilničkih akata koje država i pojedinci iz državnih struktura mogu činiti nad stanovništvom.

Biljana Mihić

Doris Buss, Ambreena Manji (ur)

International Law: Modern Feminist Approaches (Međunarodno pravo: Savremenii feministički pristup)

(Hart Publishing, Oxford and Portland,
Oregon, 2005, str. 303)

Ova knjiga predstavlja zbornik eseja u kojima su najznačajnija pitanja iz oblasti međunarodnog prava posmatrana iz ugla feministkinja. Za ovaj zbornik su svoj doprinos dale naučnice, feministkinje, koje se bave različitim oblastima međunarodnog prava i koje su predavačice na Univerzitetima u Velikoj Britaniji, Kanadi, Australiji, SAD, Srbiji i Švedskoj.

Eseji u ovoj knjizi su inspirisani pitanjem šta će se dešavati u oblasti međunarodnog prava, na polju ljudskih prava i feminizma u budućnosti. Uz iscrpan osvrt na uporne i dugotrajne napore feministkinja

koji su doveli do uspeha u vidu uključivanja pitanja rodne ravnopravnosti u praksi i proučavanje međunarodnog prava autorke se okreću i ka budućnosti. Naime, one pokušavaju da nagoveste ako ne i da daju odgovor na pitanje šta sledi nakon što ženska prava postanu deo međunarodnog prava. Aktuelnost ove knjige leži, između ostalog, u tome što autorke iz različitih perspektiva proučavaju najaktuelnija pitanja iz oblasti ljudskih prava i međunarodnog prava, povezujući u svojim esejima međunarodno pravo sa pravom razvoja, privrednim pravom, pravom zaštite životne sredine, kriminologijom, viktimologijom, studijama imperijalizma i kolonijalizma. Autorke prate razvoj određenih relevantnih pojava u različitim istorijskim i društvenim periodima ukazujući na napore feministkinja, naučnica i aktivistinja, usmerene ka tome da globalna zajednica postane mesto u kome se uvažavaju potrebe i prava svih ljudskih bića.

Članci u ovoj zbirci predstavljaju tri aspekta feminističke međunarodne pravne teorije: domaćaj, pravac i implikacije feminističkog pristupa međunarodnom pravu; sastav, definiciju i mogućnosti međunarodnog prava; mesto savremenog u globalnim okolnostima koje se menjaju.

U prvom poglavlju urednice, Doris Buss i Ambreena Manji, iznose svoje viđenje svakog od eseja i problematike koja je u njima obrađena, uočavajući paralele i dodirne tačke među njima. Autorke, takođe, ukazuju i na zajednički cilj koji, po njihovom mišljenju, treba da ostvari ovaj zbornik eseja – da pruži presek trenutnog pogleda feministkinja na neke doktrinarne, primenjene i teorijske aspekte kako međunarodnog prava tako i angažovanja feministkinja u međunarodnoj sferi.

Christine Chinkin, Shelley Wright i Hilary Charlesworth u drugom poglavlju pod nazivom *Feministički pristupi međunarodnom pravu: odrazi iz prošlog veka* (*Feminist Approaches to International Law: Reflections from Another Century*) postavljaju uspehe feminističkog aktivizma u istorijski okvir perioda kraja hladnog rata i događaja od 11. septembra 2001.

Pad komunističkih režima u Istočnoj Evropi je doveo do demokratskih reformi, utrт je put ka uvođenju vladavine prava i ljudskih prava, ali i neoliberalnih zahteva u vidu stranih ekonomskih investicija, slobodnog protoka kapitala u globalizованoj ekonomiji. Mnoga ekonomска i socijalna prava koja su uživali stanovnici tih zemalja su takođe nestala u vrtlogu promena jer vlade ne žele da garantuju ona prava koja bi ugrozila priliv investicija i protok kapitala. Došlo je do stvaranja jaza između bogatih i siromašnih slojeva stanovništva. Takva situacija je posebno teško pogodila žene i odrazila se na njihova prava.

Teroristički napadi na SAD 11. septembra 2001. godine su doveli do još intenzivnije borbe protiv terorizma i još krvavijih oružanih sukoba pravdanih, između ostalog, širenjem demokratije, vladavine prava i ljudskih prava za sve, što uključuje i poboljšanje položaja žena (ženska prava su usled dugotrajnih napora feministkinja postala deo *main-streama ljudskih prava*).

Intervencije u Avganistanu i Iraku nisu doprinele uključivanju žena u javni, politički život, ali su dovele do drastičnog pada njihove sigurnosti usled oružanih sukoba.

Autorke naglašavaju apsurdnost činjenice da je borba protiv terorizma umesto „misionarskog“ širenja ideja ljudskih prava i demokratije (koje je imalo imperijalistički prizvuk) dovela do niza ograničenja istih. Autorke ističu da je upravo fokusiranost na borbu protiv terorizma u međunarodnim okvirima dovela do zanemarivanja problema nasilja u porodici i rodne diskriminacije.

Autorke u ovom poglavlju, takođe, preispituju razloge zbog kojih se žene ne nalaze na najprestižnijim pozicijama na međunarodnoj sceni

(političkim, diplomatskim i pravosudnim) i pored dugotrajnih napora feministkinja da takvu situaciju izmene. One ističu težnju feministkinja da se međunarodni režim promeni tako da na pravi način odgovori na potrebe žena i njihove zahteve, sa ciljem da ljudska prava zaista postanu prava svih ljudskih bića.

U trećem poglavlju pod nazivom *Međunarodna ljudska prava i feminizam: kada se diskursi susreću* (*International Human Rights and Feminisms: When Discourses Keep Meeting*) Karen Engle daje istorijski prikaz anglosaksonske feminističke kritike prava ljudskih prava u poslednjih petnaest godina, razlikujući njene tri faze: liberalnu inkluziju, strukturalnu pristrasnost (*structural bias*) i kritike feministkinja trećeg sveta. Feministkinje trećeg sveta smatraju da feministkinje iz razvijenih zapadnoevropskih zemalja razvijaju kritiku koja je pod uticajem imperijalističke i neokolonijalne politike starog kontinenta i da zanemaruju ekonomski jaz koji postoji između zemalja starog kontinenta i zemalja trećeg sveta. Njihova argumentacija se, između ostalog, zasniva na stavu da feministkinje starog kontinenta uživaju u ekonomskim blagodetima čije poreklo treba tražiti u dugotrajanjoj eksploataciji država trećeg sveta; posmatrajući probleme iz svoje perspektive one ne pridaju značaj ekonomskim faktorima u izgradnji identiteta žena već razloge za podređeni položaj pripadnica ženskog pola vide prevashodno u postojećim kulturnim modelima.

Therese Murphy u četvrtom poglavlju pod nazivom *Feminizam ovde i feminism tam: pravo, teorija i mogućnost izbora* (*Feminism Here and Feminism There: Law, Theory and Choice*) svoje izlaganje započinje mogućnošću izbora ali iz neobičajenog ugla – naime analizira šta je u pitanju kada naučnica koja se bavi pravnim naukama, feministkinja, izabere međunarodno usmerenje umesto domaćeg ili obrnuto. Takođe pokušava da opiše vezu koja postoji između feminizma u domaćim okvirima i feminizma na globalnom nivou. Ona zaključuje da međunarodno usmerenje postaje sve privlačnije za anglo-američke naučnice feministkinje koje se bave pravnim naukama. Možda objašnjenje za ovu pojavu treba tražiti u želji za oživljavanjem „slavnih dana feminizma“, nakon emancipacije ali pre postmodernog talasa. Među naučnicama feministkinjama pripadnicama međunarodne pravne orientacije je primetan trend doživljavanja sebe ne kao teoretičarki već kao osoba koje samo pozajmili koncepte razvijene u okviru domaće feminističke pravne teorije.

Austerlitz i međunarodno pravo: feminističko štivo na granicama (*Austerlitz and International Law: A Feminist Reading at the Boundaries*) je naziv

petog poglavlja u kome je Doris Buss zaokupljena pitanjem do kojih granica se proteže međunarodno pravo kao disciplina a zanima je i na koji način granice međunarodnog prava određuju ko i šta može da se podvede pod pojmom međunarodni. Analize međunarodnog prava sprovedene od strane feministkinja u ranim devedesetim godinama su pokazale da fokusiranje na javnoj a isključivanje privatne sfere međunarodnog prava još više čini prirodnim pravni sistem usmeren isključivo na uski krug poslova koji se odvijaju između država i odražavaju muške prioritete. Dihotomija između privatnog i javnog i dalje nastavlja da bude aktuelna tema za feministkinje i ostale koji nastoje da shvate prostornu podelu politike i moći. Autorka navodi primer koji ilustruje kako podela na javnu i privatnu sferu utiče na kvalifikaciju kršenja osnovnih ljudskih prava žena – naime neki privatni oblici nasilja nad ženama se ne smatraju torturom onako kako je ona definisana u UN Konvenciji protiv torture, i ne ulaze u okvir međunarodnog prava ljudskih prava upravo zato što nedostaje odnos između države i njenog državljanina (inkriminisani akt nije izvršen od strane državnog službenika ili on nije podstrekavao na isti, ili akt nije izvršen uz njegovu saglasnost ili pristanak).

Za razliku od ovakvog shvatanja izraženog u UN Konvenciji protiv torture, Dianne Otto u ovoj zbirci eseja navodi stav izražen u UN Konvenciji o eliminaciji svih oblika diskriminacije žena prema kome se zabranjuje i diskriminacija žena u privatnoj sferi. Ovaj stav dovodi u pitanje uspostavljene granice između javne i privatne sfere. Ista autorka sa ponosom ističe Deklaraciju o eliminaciji nasilja nad ženama u kojoj se nasilje nad ženama definiše tako da obuhvati i nasilje nad ženama u porodici, naime u privatnoj sferi. Ni u ovoj Deklaraciji se, nažalost, nasilje nad ženama ne smatra kršenjem univerzalnih ljudskih prava, što, po autorkinom mišljenju, treba da pokaže da specifična ženska prava nisu univerzalna.

Dianne Otto u šestom poglavlju pod nazivom *Uznemirujuće „muškosti“: ponovno uspostavljanje rodnog subjekta u međunarodnom pravu ljudskih prava* (*Disconcerting “Masculinities” Reinventing the Gendered Subject (s) of International Human Rights Law*) pruža iscrpan istorijski prikaz angažovanja feministkinja na međunarodnom planu da bi se postiglo puno uključivanje žena u paradigmu univerzalnih ljudskih prava. Autorka pokazuje kako se došlo do strategije „ženska prava su ljudska prava“, ali i koliko je ova borba bila dugotrajna i složena. U ovoj genealogiji Otto uočava kako izrazi žena i majka, supruga i žrtva, služe da unesu rodne stereotipe u shvatanje ljudskih prava, prikazujući žene prvenstveno kao usmerene na porodicu, ran-

jive i zavisne od muškaraca. Ona povezuje unošenje rodnih stereotipa u sva univerzalna dokumenta o ljudskim pravima se postavljanjem muškarca na mesto univerzalnog subjekta prava ljudskih prava.

Počeci borbe za ostvarenje ženskih prava u Evropi su imali jak imperialistički predznak - upravo su te prve aktivistkinje stvorile dva prototipa žena: ženu koja je nosilac određenih prava i kojoj je potrebna zaštita u skladu sa „civilizacijom“ u kojoj živi; ali i ženu iz kolonija koja je žrtva zaostale sredine u kojoj živi i koju bi trebalo zastupati, a sve u cilju traženja opravdanja za imperialističke intervencije i pomaganja muškarcima koji učestvuju u njima. Autorka primećuje da je ovo nasleđe vidljivo i danas u kontinuiranom davanju prvenstva individualnim pravima, u neobraćanju pažnje na neplaćeni posao koji žena obavlja u porodičnim preduzećima i u pridavanju manjeg značaja ekonomskim, socijalnim i kulturnim pravima.

Ruth Buchanan i Rebecca Johnson u sedmom poglavlju pod nazivom: „*Neoprošteni*“ izvori međunarodnog prava: stvaranje nacije, nasilje, i rod na Zapadu (*The ‘Unforgiven’ Sources of International Law: Nation – Building, Violence, and Gender in the West(ern)*) kroz analizu filma *Unforgiven* (Neoprošten), Clint Eastwooda dovode u vezu

International Law Modern Feminist Approaches

Edited by Doris Buss and Ambreena Manji
With a Foreword by Mary Robinson

zadovoljavanje pravde u pograničnoj oblasti Divljeg zapada koje je prepuno nasilja i američki ideal vladavine prava. Reč je o mitskoj priči o uspostavljanju uz primenu sile vladavine prava na granici. Vestern po mišljenju autorki predstavlja moćan žanr za istraživanje pravde, roda i nasilja. Autorke, takođe, povezuju vestern i pogranični mit utkan u njega sa savremenim pravom – zajednička im je mogućnost kombinovanja potpunih suprotnosti - prava/nasilja, civilizacije/divljaštva, muškog/ženskog. Ove pojmove one dovode u vezu sa raspravama o legitimnosti upotrebe sile i sa humanitarnom intervencijom u međunarodnom pravu. Naime, trenutno je vrlo aktuelna priča o granici koja razdvaja civilizovani zapad od divljaštva, ali se odigrava i zaplet tako tipičan za vestern: opravdanje za invaziju na Irak se, između ostalog, traži u uspostavljanju vladavine prava i ljudskih prava i pronalaženju pravednog rešenja za ranjivu, nezaštićenu žrtvu ženskog pola.

Ambreena Manji u osmom poglavlju pod nazivom „Lepotani“ prava i razvoja (*The Beautiful Ones* of Law and Development) posmatra međunarodno pravo kroz prizmu romana *Lepotani još uvek nisu rođeni* (*The Beautiful Ones Are Not Yet Born*), autora Ayi Kwei Armaha. Ovaj roman je napisan za vreme borbe za dekolonizaciju Gane i govori o dečijim bolestima jednog društva u razvoju, kao što je korupcija, ali sugerise i nove mogućnosti za više nego neophodnu kolektivnu akciju u savremenom dobu, nakon očiglednog neuspeha neoliberalnih reformi započetih osamdesetih godina prošlog veka koji se, između ostalog, ogleda u siromaštvu u kome grca afrički kontinent.

Cilj teksta u devetom poglavlju pod nazivom *Feminističke perspektive međunarodnog privrednog prava* (*Feminist Perspectives in International Economic Law*) je po rečima same autorke, Fione Beveridge, da istraži moguće osnove za feminističku kritiku međunarodnog privrednog prava. Ona se zasniva na analiziranju razloga za skoro potpunim odsustvom razmatranja rodnih pitanja u okviru Svetske trgovinske organizacije (WTO). Autorka, takođe, razmatra mogućnosti i daje predloge za uvođenje rodne perspektive u oblast međunarodnog privrednog prava. Autorka naglašava vezu između siromaštva i rodne neravnopravnosti, što pokazuju i nedavni izveštaji izrađeni u okviru UN i Svetske banke. Iz toga se može zaključiti da ekonomski politike imaju različit uticaj na žene i na muškarce i da rod utiče na rezultat ekonomskih politika. Autorka u svom izlaganju primećuje da je, za razliku od Svetske trgovinske organizacije, Svetska banka posvećena ravnopravnosti polova a sadrži i odgovarajuće institucionalne mogućnosti da se pozabavi ovim pitanjima.

Prevazilaženje osvajanja prirode i žena: feministički aspekti međunarodnog prava životne sredine (*Transcending the Conquest of Nature and Women: A Feminist Perspective on International Environmental Law*) je naziv desetog poglavlja u kome Annie Rochette nabraja uspehe feministkinja usled uključivanja rodne komponente u međunarodno pravo zaštite životne sredine. Tome je doprinelo učešće i lobiranje žena od 1992. godine u pregovorima koji su prethodili stvaranju međunarodnih instrumenata o zaštiti životne sredine. No, autorka takođe navodi razloge zbog kojih međunarodno pravo zaštite životne sredine ostaje problematično iz perspektive feministkinja ali i iz perspektive osoba koje se bave zaštitom životne sredine. Naime, formalni uspesi nisu doveli do konkretnog poboljšanja statusa žena i do njihovog uključivanja u proces donošenja odluka. Do napretka nije došlo, između ostalog, usled pravljenja razlike između „tvrdog“ i „mekog“ prava, odnosno pravno obavezujućih i pravno neobavezujućih pravnih normi, čija primena zavisi od volje država da ih sprovedu u praksi. Autorka kritički posmatra međunarodno pravo zaštite životne sredine čiji je cilj, po njenom mišljenju, da održi hegemoniju mačiščkih tvorevina kao sto su globalni kapitalistički neoliberalni sistem i nauka i tehnologija razvijenog Zapada. Stoga ona naglašava važnost angažovanja feministkinja u ovoj oblasti. Feministkinje su te koje su u javnost iznеле sve probleme žena koji su prouzrokovani upravo nebrigom o životnoj sredini ali i važnost uloge koju žene zbog svog specifičnog odnosa prema životnoj sredini igraju u njenoj zaštiti.

Ujedinjene nacije i rodni mainstreaming: ograničenja i mogućnosti (*The United Nations and Gender Mainstreaming: Limits and Possibilities*) je naziv jedanaestog poglavlja u kome autorka Sari Kouvo predstavlja razvoj strategija rodnog mainstreaminga u okviru Organizacije Ujedinjenih nacija, ali uz poseban osvrт na ograničenja i mogućnosti ovih strategija. Autorka naglašava važnost toga da rodni mainstreaming bude deo šireg političkog odgovora na kompleksan problem rodne neravnopravnosti. U okviru samih Ujedinjenih nacija postoje nejasnoće oko toga šta znači rodni mainstreaming, šta njime treba da se ostvari i na koji način. Autorka navodi primere iz prakse koji pokazuju da je strategija rodnog mainstreaminga zapostavljena i institucionalno i politički. Autorka svoje izlaganje završava pesimistički – mogućnošću da se usled nedovoljnog finansiranja i marginalizacije ove strategije pokažu politički neefikasnim za postizanje ravnopravnosti između žena i muškaraca.

U dvanaestom poglavlju pod naslovom *Ženska prava i Organizacija afričkog jedinstva i Afrička*

unija: Protokol o pravima žena u Africi (Women's Rights and the Organization of African Unity and African Union: The Protocol on the Rights of Women in Africa), Rachel Murray razmatra Afričku povelju i Afričku komisiju o ljudskim pravima i pravima naroda kao i Afričku uniju (Organizacija afričkog jedinstva je 2002. godine transformisana u Afričku uniju), u kontekstu otkrivanja razloga za podizanje nivoa svesti o ženskim pravima do koga je nedavno došlo u okviru afričkih regionalnih mehanizama za zaštitu ljudskih prava. Ona daje pregleđ statusa žena u ovim organizacijama, sa posebnim osvrtom na nedavno usvojeni dopunski Protokol o pravima žena u Africi uz Afričku povelju o ljudskim pravima i pravima naroda. Tvorci Protokola nisu vodili računa o pravima koja su već garantovana postojećim međunarodnim instrumentima (usvojenim u okviru sistema Ujedinjenih nacija) i regionalnim instrumentima za zaštitu ljudskih prava, što je dovelo do stvaranja Protokola koji nije u skladu sa važećim standardima i koji je slabo primenljiv. Po mišljenju same autorke cilj tvoraca Protokola je bio da umesto konsolidacije postojećih standarda, stvaranja Afričke povelje za ženska prava ili stvaranja odgovarajućih dodatnih mehanizama za primenu, stvore dokument nad kojim bi imali osećaj vlasništva. Odnosno, oni su u tom dokumentu želeli da postignu „afrički“ pristup ženskim pravima ali očigledno nije postojala jasna saglasnost oko toga šta taj konkretni pristup podrazumeva. Stav autorke je da će na ratifikaciju ovog Protokola više uticati spoljašnja događanja u domenu ljudskih prava nego njegova pravna delotvornost i više nego sumnjiva primenljivost.

Vesna Nikolic-Ristanović u trinaestom poglavljju pod nazivom *Seksualno nasilje, međunarodno pravo i restorativna pravda (Sexual Violence, International Law and Restorative Justice)* ukazuje na napore feministkinja usled kojih je ostvaren značajan ali nedovoljan napredak u međunarodnom pravu kada je reč o krivičnom gonjenju izvršilaca seksualnog nasilja u ratu ali i zaštiti

žrtava. Autorka razmatra efektivnost i posledice krivičnog gonjenja izvršilaca seksualnog nasilja nad ženama u ratu prvenstveno kroz analizu prakse Međunarodnog krivičnog suda za bivšu Jugoslaviju (ICTY). Ona ukazuje na ograničenja krivičnog postupka usmerenog prvenstveno na okrivljenog a ne na žrtvu, kojoj nije ostavljena mogućnost da ispriča svoju priču, da joj se pruži uteha, da ostvari satisfakciju. Uz to ona izražava sumnju da krivični postupak i proces kažnjavanja mogu osigurati trajni mir i omogućiti da pravda bude zadovoljena. Autorka je mišljenja da alternativni mehanizmi koji sadrže elemente restorativne i tranzicione pravde mogu uz suđenja za ratne zločine na pravi način doprineti oporavku i osnaživanju ne samo direktnih žrtava već i cele nacije i potpomoći stvaranje uslova za pomirenje. Ona smatra da jedan od ovakvih mehanizama, Komisija za istinu i pomirenje, može da inspiriše diskusiju koja prevaziđa okvire razgovora o individualnim aktima seksualnog nasilja i bavi se razlozima za izbjivanje akata seksualnog nasilja, kao i socijalnim, političkim i ekonomskim faktorima koji su doveli do izbjivanja sukoba. Ova Komisija, kao što sam naziv sugerise, počiva na prepostavci da izgovaranje ali i slušanje istinitih iskaza utiče na oporavak žrtava kao individua, ali i cele nacije. Na kraju teksta autorka se vraća na feministkinje i naglašava da je njihov doprinos u davanju podrške i oporavku žrtava kao i pri sakupljanju njihovih iskaza u cilju stvaranja svedočanstva jednog vremena - dragocen.

Ova knjiga predstavlja vrlo zanimljivo i korisno štivo koje ne nudi definitivne odgovore na pitanje šta se dešava kada ženska prava postanu barem formalno deo međunarodnog prava i na druga pitanja o odnosu feminism-a i međunarodnog prava, ali pristupa aktuelnim pitanjima međunarodnog prava iz različitih, nekada neobičnih uglova, inspirišući čitaoča da sam dođe do mogućih odgovora i novih saznanja prateći interakciju između aktivizma feministkinja i oblikovanja međunarodnog prava.

Borjana Peruničić